

קובץ
חצי
גבורים
פליטת סופרים

מאסף תורני

ח
אלול תשע"ה

ראש המערכת

הרב משה ליב הברמן

ראש מכון פליטת סופרים ועורך אחראי

הרב יעקב יצחק הכהן מיללער

עורכים

הרב משה דוד צ'צ'יק

הרב חיים הלוי הלפר

סדר ועימוד - קרית ספר - 0533114757

y0573114757@gmail.com

©

**כל הזכויות שמורות
מכון פליטת סופרים**

100 Ashley Ave.
Lakewood, N.J. 08701
732-994-9698

Email:
plaitassofrim@gmail.com

הרב יעקב לויפר ירושלים

מקומות שאין להם הכרע

מאמר זה לא יעסוק באותם חמישה מקראות מפורסמים שאין להם הכרע, אלא בנושא דומה: מקומות בנוסח התפילה שניתן להסתפק בפיסוקם הנכון, לפי שניתנים להתפרש בשתי צורות. וכן מקומות שנוהגים לפסוקם בצורה מוטעית מחמת אי שימת לב או חוסר הבנה, או מקומות שנשתבש פיסוקם מחמת נסיבות היסטוריות, שתפורטנה במאמר¹.

בקריאת התורה יש לנו טעמים, המראים לנו כיצד לפסוק כל משפט ומשפט. ואפילו באותם חמישה מקראות שאין להם הכרע – כבר נתקשו ראשונים ואחרונים כיצד ליישב את המובא בגמרא עם הטעמים – המכריעים כל אותם חמשת המקראות². אבל בתפילה אין לנו טעמים, לפיכך יש כמה וכמה מקומות הראויים להכנס בגדר 'מקראות שאין להם הכרע', ויותר מהמה – מקומות שנשתבש פיסוקם מחמת חוסר הבנה או סיבות אחרות שיפורטו להלן:

א.

מקומות הטעונים הכרע בנוסח התפילה

ואישי ישראל ותפילתם

כל המעיין מעט בלשונה של ברכת העבודה בשמונה עשרה, כמעט לא ימלט שיפול לו הספק, האם יש לקרוא "וְהָשִׁיב אֶת הָעֲבוּדָה לְדָבִיר בֵּיתְךָ; וְאֲשִׁי יִשְׂרָאֵל וְתַפִּלָּתָם בְּאַהֲבָה תִקְבֹּל בְּרָצוֹן"? או שמא יש לקרוא "וְהָשִׁיב אֶת הָעֲבוּדָה לְדָבִיר בֵּיתְךָ וְאֲשִׁי יִשְׂרָאֵל". ולאחר מכן: "וְתַפִּלָּתָם בְּאַהֲבָה תִקְבֹּל בְּרָצוֹן".

כבר דנו בזה הקדמונים. התוספות במנחות (קי"ע"א ד"ה ומיכאל) עומדים על דברי הגמרא שם שהמלאך מיכאל מקריב קרבנות למעלה, ומביאים "מדרשות חלוקין, יש מי שאומר נשמותיהן של צדיקים, ויש מי שאומר כבשים של אש, והיינו [לשיטת האומרים 'נשמותיהן של צדיקין'] דאמרין בשמונה עשרה בעבודה 'ואשי ישראל ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון'".

1. בפתח המאמר רצוני להודות לרבנים החשובים נר"ו: יהודה חטאב, יצחק מאיר הורוביץ, יצחק זילבר, יצחק קורלנסקי, שבזכותם התוודעתי לנקודות שונות. הרבה נסתייעתי מהם בעצה ותושיה. כמו כן אציין למאמרו הנחשוני של ידידי הרב שלמה יהודה ליב הופמן, 'שיבושי קיטועים בסידורי התפילה', דברי חפץ (תמוז תשנ"ח), עמ' צ-צה, שחלק מהנקודות שהועלו כאן כבר נידונו שם.
2. ראה ריטב"א יומא שם נב ע"ב; תורי"ד מגילה ג ע"א; יד מלאכי כללי החי"ת, רעח; רצוף אהבה לר' ניסים אלגאזי חגיגה ו ע"א ובהגהות 'יבין שמועה' שלו על ספר הליכות עולם, סימן תעג; שו"ת אבקת רוכל סי' ד, חידושי אגדות למהרש"א יומא נב ע"ב; אנצ"ת כרך כ, טעמים, טור תרב.

[חצי גבורים – פליטת סופרים, חוברת ח', אלול תשע"ה]

כלומר, אנו מבקשים מהקב"ה שיקבל ברצון את אישי ישראל המוקרבים גם בזמן הזה על ידי מיכאל על המזבח שלמעלה.

לאחר מכן מביאים התוספות פירוש אחר: "ויש אומרים דקאי אדלעיל: 'והשב את העבודה לדביר ביתך ואשי ישראל'". לפי זה 'ואשי ישראל' הוא חלק מבקשת 'והשב את העבודה לדביר ביתך ו[את] אישי ישראל'. שאנו מבקשים שהקב"ה יחזיר את עבודת בית המקדש הכוללת הקרבת אישי ישראל.

גם בטור (או"ח סי' קכ) הובא ספק זה, אלא שהוא מביא לאופן הראשון פירוש נוסף: "ואשי ישראל, דהיינו הקרבנות, ותפילתם שהיא במקום הקרבנות, תקבל ברצון". וראה בט"ז שם מה שהקשה על פירוש זה ובשו"ת 'תורה לשמה' לרי"ח מבגדד סי' מג.

ולפלא שלא הביא הטור את הפירוש הנראה פשוט מכולם, כפי שהביא ר' יעקב עמדין ב'מור וקציעה' או"ח סי' כח: "נראה לי דלפירוש זה היא תפילה על העתיד: השב העבודה לדביר ביתך, ואז – אשי ישראל ותפילתם באהבה תקבל".

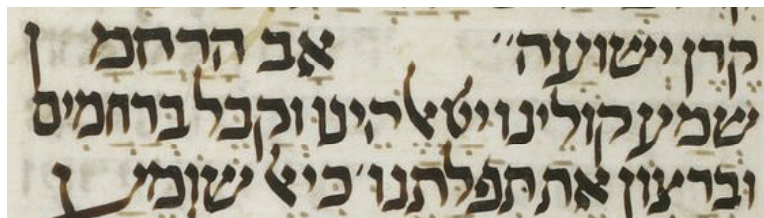
עוד העיר ר"י עמדין שהגירסה 'מהרה באהבה' אינה מתיישבת לפי הפירוש ש'אישי ישראל' היינו הקרבנות שמיכאל מקריב למעלה, כיון שהדבר מתרחש כעת, ולא יוצדק עליו הלשון 'מהרה תקבל'.

שמע קולנו

בברכת שומע תפילה שבנוסח ספרד יש סידורים המפסקים כך: "אָב הַרְחֵמֵנוּ, שְׁמַע קוֹלֵנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ, חוּס וְרַחֵם עָלֵינוּ וְקַבֵּל פְּרָחִים וּבְרָצוֹן אֶת תְּפִלָּתֵנוּ"³. ואכן, בנוסח אשכנז שאין אומרים תיבות 'אב הרחמן', בהכרח הפיסוק הוא "שמע קולנו ה' אלהינו". וכן הוא בסדר רב עמרם גאון: "שמע קולנו ה' אלהינו, ורחם עלינו". ובדומה לזה בסדר התפילה של הרמב"ם: "שמע קולנו ה' אלהינו, וחוס ורחם עלינו". וכן מוכח מהאבודרהם. אבל לפי נוסח ספרד שהוסיפו תיבות 'אב הרחמן', אפשר גם לפסק "אָב הַרְחֵמֵנוּ שְׁמַע קוֹלֵנוּ, ה' אֱלֹהֵינוּ חוּס וְרַחֵם עָלֵינוּ", ולשון זה נראה מיושב יותר.⁵

3. וכן מוכח לכאורה מלשון ר"ח ויטאל ב'שער הכוונות' דרושי העמידה, דרוש ו: "האמנם בהויה הראשונה והיא 'אב הרחמן שמע קולנו ה' אלהינו' - תכוין בניקוד הכתוב אצלי...".

4. תיבות 'אב הרחמן' נוספו בעקבות סידורי המקובלים על פי נוסח האריז"ל. אבל הוא לא נתחדש על ידו. הוא מופיע כבר בסידור ספרדי ישן שנכתב בשנת רמ"ד (כ"י פריס 592). וראה בספר 'תפילת חיים' (מאת דניאל רימר), עמ' עט, שכן נדפס ב'סידור ספרד' אצל בומברג בוונציה בשנת רפ"ד [האר"י נולד כידוע בשנת רצ"ד]. וכן מצאתי בספר 'צדה לדרך' מאת ר' מנחם אבן זרח (מאמר א, פרק לו, דפוס פורה ש"ד): "ברכת ששה עשר –

כ"י פריס 592

אב הרחמן שמע קולנו" [במהדורות מאוחרות יותר הגיהו 'חמשה עשר']. מעניין הוא נוסח מהד' סבינטה שכ"ז של ספר זה, שם מחקו את תיבות 'אב הרחמן'. וכן ציינו לדברי

הזוה"ק המביא לשון דומה ברעיא מהימנא (ח"ג דף פב:): "אלין אינון עמי הארץ בתר דלא משתדלין בהאי כבוד דאורייתא, ואיך אמרין אבינו שבשמים שמע קולנו חוס ורחם עלינו וקבל תפלתנו, הא איהו לימא לון ואם אבי איה כבודי".

5. ואף שמסתבר שהנוסח 'שמע קולנו ה' אלוֹקֵינוּ' שבנוסח אשכנז הוא המקורי, שכן גם בנוסח עדות

לדור ודור

בברכת ההודאה: האם יש לקרוא "מגן ישענו אֶתָּה הוא לְדוֹר וְדוֹר"? או שיש לקרוא "מגן ישענו אֶתָּה הוא", ולאחר מכן: "לְדוֹר וְדוֹר נוֹדָה לָךְ וְנִסְפָּר תְּהִלָּתְךָ".

בפירוש התפילות לרבי יהודה בן יקר תלמיד הרמב"ן מוכח כאופן האחרון, כי הוא מצטט 'לדור ודור נודה לך'. ולהיפך יוצא מהאבודרהם בפירושו על מודים, הכותב "אתה הוא לדור ודור - על שם 'לדור ודור הללויה'; נודה לך - על שם 'אך צדיקים יודו לשמך'". ובשו"ת 'יפה ללב' של ר"ח פאלאג'י הסתפק בזה, שמתחילה כתב שראוי לפסק 'אתה הוא לדור ודור', אבל מלשון הרמב"ם בסדר התפילה שלו היה נראה לו יותר שהפיסוק הוא 'מגן ישענו אתה', ואח"כ 'לדור ודור נודה לך'.

ובשו"ת יביע אומר להגר"ע יוסף (חלק ח', או"ח סי' יא, אות יט) דן בזה והביא הדברים דלעיל⁶. ומעניין במיוחד מה שהביא משמו של שו"ת 'קרית חנה דוד' (ח"ב או"ח, סי' יז) שיש לדמות לזה את הלשון בתפילת 'ויציב': "אַמֶּת, אֱלֹהֵי עוֹלָם מְלֻכָּנוּ, צוּר יַעֲקֹב מְגִן יִשְׁעָנוּ לְדוֹר וְדוֹר הוּא קָיָם וְשִׁמּוֹ קָיָם". לדעתו של בעל 'קרית חנה דוד', הפיסוק שם הוא 'צור יעקב מגן ישענו לדור ודור', ולפיכך גם בתפילת מודים יש לפסק כך. אולם למעשה גם ממקום שבא יש להסתפק אותו הדבר, ויש סידורים שמפסקים במפורש 'לדור ודור הוא קיים'. וקצת סייעתא להם מן העובדה שלפי פיסוקם יש כאן חריזה: מלכנו, מגן ישענו.

וראיה גדולה לאופן האחרון היא מלשון הכתוב בתהלים (עט, יג): "וְנִסְפָּרוּ עִמָּךְ נִצָּאן מִרְעִיתְךָ נוֹדָה לָךְ לְעוֹלָם, לְדוֹר וְדוֹר נִסְפָּר תְּהִלָּתְךָ". ברור הדבר שנוסח תפילת מודים מיוסד על פסוק זה, וכאן ברור שעניין 'לדור ודור' מוסב על ההודאה והתהילה⁷. וכן הכריע הגר"ע יוסף שם.

ערב ובוקר וצהרים

ספק נוסף בברכת ההודאה הוא המילים 'ערב ובוקר וצהרים' שיש להסתפק כיצד להבינן, וממילא כיצד לפסקן. האם הפירוש הוא "וְעַל נִפְלְאוֹתֶיךָ וְטוֹבוֹתֶיךָ שֶׁכָּל יְצֵת, עָרֵב וּבֹקֶר וְצַהֲרָיִם"? או שמא לאחר 'שבכל עת' יש עצירה גדולה יותר, והמילים 'ערב ובוקר וצהרים' חוזרות ל'נודה לך' שבתחילת המשפט. דהיינו: "נוֹדָה לָךְ וְנִסְפָּר תְּהִלָּתְךָ וכו' - עָרֵב וּבֹקֶר וְצַהֲרָיִם", ההודאה היא ערב ובוקר וצהרים.

ראיה גדולה יש לפירוש השני, שהרי מטבע הלשון "עָרֵב וּבֹקֶר וְצַהֲרָיִם" לקוח מתהלים (נה, יח), שם נאמר: "עָרֵב וּבֹקֶר וְצַהֲרָיִם אֲשִׁיתָהּ וְאֶהְיֶה קוֹלִי". ושם הכוונה לזמני התפילה. ואכן, מפסוק זה למדו חז"ל את מועדי התפילות בכל יום, וכך אמרו (ברכות לא ע"א): "יכול יהא כוללן [לשלוש תפילות הלל] בבת אחת? כבר מפורש על ידי דוד, דכתיב: 'ערב ובוקר וצהרים'". וכן מפרש רש"י בתהלים: "ערב ובוקר וצהרים - ערבית ושחרית ומנחה, ג' תפילות".

מזרח אומרים 'שמע קולנו ה' אלוקינו, אב הרחמן [חוס ו]רחם עלינו', ומסתבר שנוסח ספרד שילב בין הנוסחאות, כמנהגו (לבירור הנוסח ראה בספר 'יוסף חיים', ירושלים תשנ"ג, עמ' צב). על כל פנים כיון שנטבע בו הנוסח 'אב הרחמן שמע קולנו', זה הוא המובן המסתבר ביותר לפרש אותו ולפסקו.
6. ולפלא שדייק מדברי האבודרהם שתיבות 'לדור ודור' נמשכות להלן, ההיפך ממה שעולה מדבריו.
7. אמנם יש לציין שהאבודרהם קשר את 'לדור ודור' לפסוק 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור'. ופלא שאף ר"י בר יקר שפירש 'לדור ודור נודה לך', גם הוא מביא פסוק זה, ונראה שפיסק 'לדור ודור הללויה', ולא כפיסוק הטעמים 'אלהיך ציון [ימלוך] לדור ודור' ובנפרד 'הללויה', וצ"ע.

אמנם רבי יהודה בן יקר, רבו של הרמב"ן (פירוש התפילות והברכות לר"י בן יקר, עמ' סב), מביא תחילה את הפירוש השני, ואח"כ מוסיף שיש לפרש גם כפירוש הראשון.

בברכה המשולשת בתורה

כשאין הכהנים נושאים כפיהם [ויש נוהגים: לפני שהכהנים נושאים כפיהם] אומר הש"ן תפילה: "אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ בְּרַכְנוּ בְּבְרָכָה הַמְשֻׁלֶּשֶׁת בְּתוֹרָה הַכְּתוּבָה עַל יְדֵי מֹשֶׁה עֲבָדְךָ". ונופל כאן ספק איך יש לקרוא: "בברכה המשולשת בתורה, הכתובה על ידי משה עבדך", או שמא "בברכה המשולשת, בתורה הכתובה על ידי משה עבדך".

הרב מאיר מאזוז שליט"א (קונטרס 'לאוקמי גירסה' שבסוף סידור 'איש מצליח, סעיף ס) מכריע כאפשרות השנייה. שכן הלשון 'המשולשת בתורה' משמע שנכתבה בתורה ג' פעמים, וזה אינו. שהרי הכוונה ל'ברכה משולשת', שיש בה שלושה חלקים. אמנם בשו"ת יביע אומר (או"ח חלק ח', סי' יא אות כב) כתב: "יש אומרים שצ"ל המשולשת בתורה, ור"ל שהם שלשה פסוקים בתורה. וכמ"ש הרב דוד אבודרהם (דף לב רע"ד)... וכ"כ רבי יהודה בן יקר בפירוש התפלות והברכות (עמוד סו). וכ"כ בספר המנהיג. וכן מנהיגו. אולם בשו"ת איש מצליח ח"א (סימן כ) כתב שיש לומר בברכה המשולשת, ומפסיק, ואח"כ בתורה הכתובה וכו'. ע"ש. ויותר נכון נ"ל כסברא ראשונה".

בכל עת צרה וצוקה

בתפילת 'נשמת' של שבת: האם יש לקרוא "ומבִּלְעָדֶיךָ אֵין לָנוּ מֶלֶךְ גּוֹאֵל וּמוֹשִׁיעַ, פּוֹדֶה וּמַצִּיל וּמַפְרִיֵּס [וְעוֹנֶה] וּמַרְחֵם בְּכָל עֵת צָרָה וְצוּקָה"? או שמא המשפט הזה מסתיים ב'ומרחם', ואחר מתחיל משפט חדש: "בְּכָל עֵת צָרָה וְצוּקָה אֵין לָנוּ מֶלֶךְ עוֹזֵר וְסוֹמֵךְ אֶלָּא אַתָּה".

מלפנים

ועוד בתפילת נשמת (נוסח עדות מזרח וגם ספרד) "...הטובות נסים וְנִפְלְאוֹת שְׁעָשִׂיתָ עִם אֲבוֹתֵינוּ וְעַמָּנוּ מִלְּפָנִים מִמַּצְרִים גְּאֻלָּתָנוּ". תיבת 'מלפנים' להיכן שייכת? אפשר לקרוא 'שעשית עם אבותינו ועמנו מלפנים', והאומר מפרט: מִמַּצְרִים גְּאֻלָּתָנוּ, ומבית עבדים פְּדִיתָנוּ, וכו'. וכך מוכח מהנוסח בסידור רס"ג: "שְׁעָשִׂיתָ עִם אֲבוֹתֵינוּ וְעַמָּנוּ מִלְּפָנִים וְעַד הַנֵּה". אבל באבודרהם בפירוש נשמת כתוב כך: "אלא אף על הנסים שעשית עם אבותינו. והולך ומפרש הטובות שעשה עמנו: מלפנים ממצרים גאלתנו", ומוכח שלדעתו תיבת 'מלפנים' שייכת לאחריה. וכן ראיתי בשפת אמת (תרמ"ד, ליקוטים מימי הפסח) שכותב: "ואחת היא יצ"מ שכולל הכל, כדמסיים: מלפנים ממצרים גאלתנו".

בעלמא די ברא כרעותיה

בנוסח הקדיש רגילים לומר: "יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּא, בְּעֶלְמָא דִּי בְּרָא כְרַעוּתָהּ", כלומר: יתגדל ויתקדש שמו הגדול בעולם שהוא ברא כפי רצונו. אמנם הגר"א גרס שיש לפסק כך: "יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּא, בְּעֶלְמָא דִּי בְּרָא, כְרַעוּתָהּ". דהיינו יתגדל ויתקדש שמו כרצונו, בעולם שהוא ברא. [ולדעתו הכ"ף של 'כרעותיה' דגושה כי יש לפניו הפסקה בדרגת טעם מפסיק].

הגר"א הסתייע מנוסח התפילה שאומרים בשבת ויום טוב בשעת הוצאת ספר תורה: "עַל הַפֶּל יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ וְיִשְׁתַּבַּח וְיִתְפָּאֵר וְיִתְרוֹמֵם וְיִתְנַשֵּׂא שְׁמוֹ שֶׁל מֶלֶךְ מַלְכֵי הַמַּלְכִּים הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא, בְּעוֹלָמוֹת שְׁפָרָא, הָעוֹלָם הַזֶּה וְהָעוֹלָם הַבָּא, כְּרַצוֹנוֹ וְכְרַצוֹן יִרְאִיו וְכְרַצוֹן כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל" (המקור הוא מסכת סופרים, יד ו). כאן ברור שהכוונה 'יתגדל ויתקדש שמו כרצונו', שהרי ההמשך הוא

כרצון יראיו וכרצון כל בית ישראל, והרי העולמות לא נבראו כרצונם.

בכל המקומות האלו היו הספקות נפתרים אם היתה לנו מסורת של טעמים בתפילה. והרי זה מלמד אותנו עד כמה חשיבותם של הטעמים, שהרי בלעדיהם היו לנו בכל המקרא ספקות ממין זה כהנה וכהנה.

וצדקה

בסוף ברכת 'שים שלום' אומרים: "כִּי בְּאוֹר פְּנִיךָ נִתְּנָה לָנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ תּוֹרַת חַיִּים וְאַהֲבַת חֶסֶד. וְצִדְקָה וּבְרָכָה וְרַחֲמִים וְחַיִּים וְשָׁלוֹם". הפיסוק הנהוג והמורגל הוא כפי שכתבנו, והוא משייך את מילת 'וצדקה' לאחריה, ולכאורה צריך לומר שהכל מוסב על 'נתת לנו', כלומר: באור פניך נתת לנו תורת חיים ואהבת חסד, וכן: צדקה וברכה ורחמים וחיים ושלום.

אמנם בדרשות חת"ס⁸ כתב ביאור על ברכה זו, ובין הדברים נכתב שם: "...כי בתחלה לא נתברכנו באור פניך, רק ע"י אור פניך האחדות [!] נתת לנו שני דברים, והוא: א' – תורת חיים, השני – אהבת חסד וצדקה, שניה אוהבים לעשות חסד וצדקה. ומזה זכינו לארבעה, והוא ברכה רחמים חיים ושלום".

מלשונו של החת"ס עולה שהוא פיסק ופירש 'אהבת חסד וצדקה', כלומר: באור פניך נתת לנו שנאהב לעשות חסד וצדקה, ולא כמו ההבנה הפשוטה 'וצדקה וברכה ורחמים' [היינו שנתת לנו צדקה].

אכן, בחזרת הש"ץ של מוספי הימים הנוראים, לאחר פיוט 'היום תאמצנו' מסיימים בכמה פסוקים, שהאחרון בהם הוא "וְצִדְקָה תִּהְיֶה לָנוּ כִּי נִשְׁמַר לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַמִּצְוָה הַזֹּאת לְפָנֶיךָ ה' אֱלֹהֵינוּ פָּאָשֶׁר צָוָנוּ" (דברים ו, כה), ולאחר מכן אומרים "וְצִדְקָה וּבְרָכָה וְרַחֲמִים וְחַיִּים וְשָׁלוֹם יִהְיֶה לָנוּ וּלְכָל יִשְׂרָאֵל עַד הָעוֹלָם", תיבות 'וצדקה וברכה' הן ממש אותו הלשון שבברכת 'שים שלום', וזה סיוע שגם כאן הפיסוק הוא כפי שרגילים לומר.

מסתבר גם שהמילים האלו הן פרפראזה של הפסוק 'וצדקה תהיה לנו', ואף שהלשון השתנה מחמת הוספת המילים 'ורחמים וחיים ושלום'. ובאמת במחזור ויטרי (סי' קצב) הנוסח הוא "וצדקה וברכה תהיה לנו – ברוך אתה ה' המברך את עמו ישראל בשלום", ממש כלשון הפסוק. ואם כן ודאי מסתבר שמילת 'וצדקה' מוסבת לאחריה.

ובפירוש סידור התפילה לרוקח על ברכת שים שלום, הפיסוק הזה מפורש בהדיא. הוא מביא את המילים "ואהבת חסד וצדקה וברכה ורחמים וחיים ושלום", ולאחר מכן מפרש: "התורה נתן לנו במאור פנים, כי אהב אותנו 'אהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד' (ירמיהו לא, ב), ונתן לנו 'תורת חסד על לשונה' (משלי לא, כו), וצדקה תהיה לנו כי נשמור לעשות, וצדקה וברכה ורחמים וחיים ושלום יהיה לנו".

אלא שדווקא מובאות אלו מעוררות שאלה על נוסח התפילה שלפנינו. קודם לכן פירשנו ש'וצדקה וברכה ורחמים וחיים ושלום' קשור ל'נתת לנו' שלפניו. אמנם כפי שנראה, המילים האלו מיוסדות על 'וצדקה תהיה לנו', כפי שמופיע במפורש בנוסח המורחב של מוספי הימים

8. חלק א, דרוש לר"ה, דף ג עמוד ב' טור 2, ד"ה ברכנו אבינו.

9. וכן מוכיח – באופן עקיף – נוסח עדות מזורח: "כִּי בְּאוֹר פְּנִיךָ נִתְּנָה לָנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ תּוֹרָה וְחַיִּים, אֶהְבֶּה וְחֶסֶד, צִדְקָה וְרַחֲמִים, בְּרָכָה וְשָׁלוֹם". נוסח זה אמנם שונה למדי מנוסח אשכנז וספרד, אבל ברור ממנו שמילת 'וצדקה' שייכת לאחריה.

הנוראים ובמחזור ויטרי. ואם כן הנוסח של ברכת 'שים שלום' שלנו נראה חסר, ומתבקשות המילים 'תהיה לנו'.

חי וקיים תמיד ימלוך

עוד מקום שהוא בגדר מקרא שאין לו הכרע הוא חתימת ברכה ראשונה שבתפילת ערבית, לפי מנהג האשכנזים: "אל חי וקיים, תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד". הקריאה הפשוטה היא 'תמיד ימלוך עלינו', וכך מובא במגן אברהם (או"ח רל"ו, סק"ד) על סיום ברכת 'יראו עינינו' שאומרים בחור"ל במעריב לאחר 'השכיבנו' שנוסח חתימתה הוא: "המלוך בכבודו תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד", ומסתבר שלפי דעה זו יש לפסק כך גם בברכה ראשונה ולשייך את 'תמיד' לפנייה.

אך דעת הפרישה (או"ח שם, סק"ג) שיש לפסק בשני המקומות 'חי וקיים תמיד, ימלוך עלינו לעולם ועד'. וסייעתא לסברתו שכן 'תמיד' ו'לעולם ועד' כוונתן זהה, ולכן הקריאה 'תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד' נראית כפל לשון.

תשכון תתגדל ותתקדש

בקדושת שחרית של שבת אנו אומרים: "מתי תמלוך בציון, בקרוב בימינו לעולם ועד תשכון. ותתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך". את נקודת ההפסק אנו שמים לאחר המלה 'תשכון', וכך מסתבר, שכן הוא יוצר חרוז עם 'בציון'. אמנם בסידור אדמו"ר הזקן מחב"ד הפיסוק הוא לאחר תיבת 'ועד', מה שיוצר את הנוסח 'תשכון תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך'.

לכאורה הקריאה הזאת נראית מסורבלת. אולם היא מתרצת קושי מסוים. לפי הקריאה הרגילה היתה מתבקשת מילה נוספת: בקרוב בימינו לעולם ועד תשכון בזה. אמנם אין זה קושי גדול כי יתכן שהמשפט הזה נשען על 'בציון', כלומר, באותה ציון – לעולם ועד תשכון, אבל לפי פיסוקו של הרב אין קושי כלל. ובספר 'בית אברהם' לרב אברהם אבלי מקיוב-חרסון, הביא סייעתא גדולה לפיסוקו של הרב מלשון הרמב"ם בנוסח התפילה שלו. שכן הרמב"ם מתאר את סדר אמירת הקדושה על ידי החזן והקהל, כך: "בעת ששליח ציבור אומר בברכה זו וקרא זה אל זה - כל העם עונים קדוש קדוש וכו'. וכשהוא אומר 'איה מקום כבודו' - כל העם עונים 'משבחים ואומרים ברוך כו'. וכשהוא אומר 'בחינו ובימינו' - כל העם עונים 'אמן'".

במילים 'בחינו ובימינו' [שאינן נמצאות בנוסח הקדושה שלנו], מתכוון הרמב"ם למשפט שהוא כותב קודם לכן בנוסח הקדושה: "מתי תמלוך בציון בחיינו ובימינו תשכון תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך". הוי אומר, במקום 'לעולם ועד' בנוסח שלנו, גרס הרמב"ם 'בחינו ובימינו', ובדומה לזה בסידור ר' עמרם גאון.

ומכיון שהרמב"ם מציין שלאחר המילים 'בחינו ובימינו' עונה הקהל 'אמן', בהכרח שהוא סבר שהמילה 'תשכון' שייכת לאחריה, ולא קוראים 'בחינו ובימינו תשכון'. והיינו כהכרעתו של הרב בעל התניא.

וכן הוא בסידור רס"ג (עמ' קכא): "ואומר 'ותמלוך בציון בקרוב בימינו', ועונים 'אמן'. ואומר 'תשכון תתגדל ותתקדש'". וכך כתוב גם בשריד של התפלה מן הגניזה הקהירית, שם מופיעה המילה 'אמן' לפני תשכון – בתוך הטקסט.

ונוסח קדושת מוסף במחזור ונציה רפ"ז הוא כך: "ממקומך מלכנו תופיע ותמלוך עלינו בחדס וברחמים כי מחכים אנו לישעך, מתי תמלוך ותבנה ציון בקרוב בחיינו במהרה בימינו למענך עשה לא למעננו ולמען בריתך עם ישיני חברון אבותינו תשכון תתגדל ותתקדש בתוך מקהלות

ירושלים עירך".

ברור שנוסח זה הוא הרחבה והוספה על הנוסח הקיים [ומעניין שזהו נוסח קדושת כתר של מוסף! ולא קדושת שחרית כפי שהוא מקובל כיום]. אבל מתוך הדברים אנו רואים גם כן שהמוסיף הבין שהסדר הוא 'תשכון תתגדל ותתקדש'.

והבדלת וקדשת

שאלת 'הכרעות' נוספת קיימת לפי נוסח עדות המזרח שאומרים בתפילת 'ותודיענו' 'והבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך'¹⁰.

נצטט את הדברים כפי שנכתבו בשו"ת יביע אומר (חלק ח, או"ח סי' יא, מ):

בנוסח תפלת "ותודיענו" ביום טוב שחל במוצאי שבת, צריך להיות: בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת, ואת יום השביעי מששת ימי המעשה קדשת, והבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך". כלומר, שצריך להפסיק בין תיבת קדשת, לתיבת והבדלת שאחריה, שכן מבואר בתוספות (פסחים קד א) בד"ה בעי"ל, והמשפט האחרון "והבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך", שתי הבדלות של קדושה הן, בין כהנים ללוים, ובין לויים לישראלים. וכ"כ הרא"ש והמרדכי שם, ובספר המנהיג (דל"ה ע"ב). וכ"כ הרב רבי דוד אבודרהם (בדף נט ע"ב). ובכמה מחזורים כתבו ההפסק בענין אחר, והעיקר כנ"ל. וכמ"ש הפוסקים הנ"ל. וכ"ה במחזור ויטרי (עמוד רצד). וע"ע בספר הישר בחלק השו"ת (סימן סח אות ד). ובראבי"ה פסחים (סימן תקכה עמוד קנו) ובאור זרוע ח"ב (ס"ס צב). ע"ש.

לדעת הגר"ע יוסף זצ"ל אין כאן ספק, וברור שצריך לשייך את 'והבדלת' לאחריו. אמנם בחוברת התורנית 'אור תורה'¹² עסק בזה גם הגר"מ מאזוז שליט"א, והביא עוד מקורות כדעת הגר"ע יוסף, ומכל מקום צידד דווקא לשייך את תיבת 'והבדלת' לפנייה, ולדעתו פירוש 'והבדלת' הוא כך:

"בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת" - על ידי הבדלה זו המיוחדת להבדיל בין שבת ליו"ט הבא אחריה¹³, "ואת יום השביעי מששת ימי המעשה", דהיינו משבת לחול כפשוטו בכל השנה, "קדשת והבדלת", כלומר קדשת בכניסתו והבדלת ביציאתו, "וקדשת את עמך ישראל בקדושתך", שקדשת ובחרת במכלל האומות ונתת להם שבתות וימים טובים.

והוסיף הגר"מ מאזוז לסייע פירוש זה, כי אם נפרש "הבדלת וקדשת את עמך ישראל" דהיינו בין כהנים ולויים וישראלים¹⁴, היה הנוסח צריך להיות "הבדלת וקדשת בעמך ישראל", היינו שעשית קידוש והבדלה בינם לבין עצמם, ולא 'את עמך ישראל'. כמו כן, היה מתבקש "והבדלת את הלויים מישראל" או "והבדלת את עמך ישראל מן האומות" וכיוצא, שכן דרך הלשון בכל

10. אבל למנהג האשכנזים שאומרים 'הבדלת וקדשת' אין ספק זה נופל, ראה על כך בפנים.

11. זה לשון התוספות שם בשם ר"ת: "הבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך - שתי הבדלות, בין כהנים לויים וישראלים".

12. גליון כה, אייר תשנ"ג, עמ' תרח, ד"ה 'עמוד קצה'.

13. אבל במקרה ההפוך אין הבדלה מיוחדת, אין עושים קידוש מיוחד בשבת החלה במוצאי יו"ט אלא קידוש רגיל כבכל ליל שבת.

14. כדעת ר"ת בתוספות בפסחים שם.

מקום שמזכיר להבדיל דבר מדבר, כמו "להבדיל בין הטמא ובין הטהור" (ויקרא יא, מז), "ויבדל אֱלֹהִים בֵּין הָאֹר וּבֵין הַחֹשֶׁךְ" (בראשית א, ד), "והבדילה הפרכת לכם בין הקדש ובין קדש הקדשים" (שמות כו, לג), ולא 'והבדלת את עמך ישראל סתם'.

והסיק שם הגר"מ מאזוז: "וקרוב לודאי שהראשונים הנ"ל [היינו רש"י ור"ת ועוד ששייכו את 'והבדלת' לאחריו] גרסי 'הבדלת' בלי וי"ו, ולכן הוכרחו לפרש שנמשך לאחריו, הבדלת וקדשת, אבל לדידן דגרסינן 'והבדלת' - מסתבר טפי שחוזר למעלה, ואת יום השביעי מששת ימי המעשה קדשת והבדלת, שעושים קידוש בתחלתו והבדלה בסופו".

ספיקות שהוכרעו על ידי נוסח

יש מקומות שגם בהם נופל ספק של שיוך התיבה לפניה או לאחריה, אלא ששם תלוי הדבר במקומה של ו"ו החיבור, והנוסחאות נחלקו בזה.

לדוגמה: בברכת 'על הצדיקים' שבתפילת העמידה נוסח עדות מזרח וכן נוסח ספרד הוא: "וְשֵׁם חֶלְקֵנוּ עִמָּהֶם, וְלַעֲוֹלָם לֹא נִבּוֹשׁ כִּי כָךְ בְּטַחֲנוּ". ואילו נוסח אשכנז הוא "וְשֵׁם חֶלְקֵנוּ עִמָּהֶם לַעֲוֹלָם, וְלֹא נִבּוֹשׁ כִּי כָךְ בְּטַחֲנוּ".

מקרה נוסף - בברכה ראשונה שבתפילת ערבית, שם מנהג האשכנזים לומר: "אֲשֶׁר בְּדִבְרוֹ מְעַרֵּב עַרְבִים, בְּחֻכְמָה פּוֹתֵחַ שְׁעָרִים, וּבְתַבּוּנָה מְשַׁנֶּה עֵתִים וּמַחְלִיף אֶת הַזְּמָנִים". ובנוסח עדות מזרח אומרים: "אֲשֶׁר בְּדִבְרוֹ מְעַרֵּב עַרְבִים בְּחֻכְמָה, פּוֹתֵחַ שְׁעָרִים בְּתַבּוּנָה, מְשַׁנֶּה עֵתִים וּמַחְלִיף אֶת הַזְּמָנִים", וכך הביא בשערי תשובה (רלו, א) בשם האר"י. בשני מקרים אלו הספק אינו תלוי רק בהטעמה אלא גם בנוסח.

ובנעימה קדושה

עוד מקרה כזה של ספק, שהפעם הניקוד מכריעו, אך הניקוד גופו מוטל במחלוקת. הנוסח הנפוץ בקדושת יוצר הוא: "וְנוֹתְנִים בְּאַהֲבָה רְשׁוֹת זֶה לָזֶה לְהַקְדִּישׁ לְיוֹצְרָם בְּנִחַת רִיחַ, בְּשִׁפָּה בְּרוּחַ וּבְנִעִימָה, קְדֻשָּׁה כָּלָם כְּאַחַד עוֹנִים בְּאַיְמָה, וְאוֹמְרִים בְּיִרְאַה...". אבל יש נוסחים הגורסים 'ובנעימה קדושה', כולם כאחד עונים באימה. דעה זו מובאת כבר באבודרהם (ברכות קריאת שמע): "ובנעימה קדושה – פירוש: ובנעימת קול קדושה וטהורה על שם 'וְשִׁמְעוּ אֲמָרִי כִּי נִעְמֹו'. וכתוב 'וְנִעִים זְמִירוֹת'. ומפני שקרא לשפה 'ברורה', קרא גם כן לנעימה 'קדושה', דרך העברה¹⁵. ויש יחידים קורים 'קדושה' - כולם כאחד וכו', והראשון נכון".

האבודרהם מצדד אפוא בגירסה השנייה, ומציין שהראשונה היא קריאת יחידים. היום נוהגים הרוב כגירסה הראשונה. ועיין בזה בשערי תשובה (או"ח נט, סק"ג) שהביא דעות שונות בזה, וכתב ש'בספרים ישנים' הגירסה 'קדושה' כולם כאחד.

יש לסייע לגירסה הראשונה והנפוצה, כי כמדומה שמעולם לא מצאנו את השבח 'קדוש' על נעימה או בדומה לזה. גם האבודרהם חש בקושי זה ומבאר "ומפני שקרא לשפה 'ברורה', קרא גם כן לנעימה 'קדושה', דרך העברה [היינו ביטוי מושאל]", אבל עדיין יש בזה מן הדוחק, שכן 'שפה ברורה' מצינו, אבל נעימה קדושה לא מצאנו.

כדברי האבודרהם מביא גם מרן בעל 'בית יוסף' (או"ח נט, ב) בשם 'ארחות חיים', וכך גם

15. כלומר, בגלל השפעת הביטוי 'שפה ברורה' שיש בו שם ותואר, הוצמד תואר גם ל'נעימה' באופן מושאל, אף שלא שייך כל כך 'קדושה' על נעימה.

עולה מתוך דרשתו של רבי יהושע אבן שועיב תלמיד הרשב"א (דרשה ליום ראשון של פסח) בה הוא מדבר במעלת הציבור שמתפללים ביחד מילה במילה, ובין הדברים מופיע המשפט המדמה זאת "לצבא של מעלה שהם בשפה ברורה ובנעימה קדושה כלם כאחד". מכיון שהוא אינו מצטט את ההמשך, ודאי שקרא 'ובנעימה קדושה', אבל אם היה קורא 'קדושה כולם כאחד עונים', לא היה שייך שלא יצטט לפחות את המלה 'עונים' ויש עוד הרבה ספרים, הן מחכמי אשכנז והן מחכמי ספרד, וכן בשו"ת רביד הזהב (סי' יא) לרבי דוד משרקי מצנעא שבתימן, המשתמשים בביטוי 'נעימה קדושה', מה שמוכיח שביטוי זה היה שגור בפייהם¹⁶.

ב.

טעויות נפוצות בפיסוק

עד כאן עסקנו במקומות שבהם נופל ספק אמיתי. אולם יש הרבה מקומות בתפילה שבהם הפיסוק ברור, אלא שמחוסר שימת לב משתבשים המתפללים ומפסקים שלא כמשפט וכוונת התפילה. לדוגמה: ב'למנצח' שלאחר שמונה עשרה, רגילים לפסק באופן טבעי את המילים שתיים-שתיים [וכך גם בשיר המפורסם על מילים אלו]: "ה' הוֹשִׁיעָה, הַמֶּלֶךְ יַעֲנֵנוּ, כִּיּוֹם קָרָאנוּ". אבל הפיסוק הנכון הוא לשני חלקים לא שווים בגודלם: ה' הוֹשִׁיעָה - המלך יעננו כיום קראנו. והיפוכו של דבר בפסוק הנאמר גם בסיומה של הקדושה: הפיסוק הנכון הוא "מֶלֶךְ ה' לְעוֹלָם, אֱלֹהֵינוּ לְדֹר וָדֹר, הַלְלוּ-ה' כְּשֶׁהַמִּשְׁפָּט נִחַלַק פַּעֲמִיִּים. וּמִלֵּת יִמְלֹךְ מִשְׁמַשֵּׁת גַּם לַחֲלָקוֹ הַשֵּׁנִי: "יִמְלֹךְ ה' לְעוֹלָם, אֱלֹהֵינוּ לְדֹר וָדֹר". אבל משום מה נוהגים רבים לחלקו בצורה מוזרה מאוד: "יִמְלֹךְ ה' לְעוֹלָם אֱלֹהֵינוּ לְדֹר וָדֹר הַלְלוּ-ה'".

כך גם בסיומי הברכות שבתפילת שמונה עשרה: רופא - חולי עמו ישראל, ולא: רופא חולי - עמו ישראל; מקבץ - נדחי עמו ישראל, ולא: מקבץ נדחי - עמו ישראל; מלך - אוהב צדקה ומשפט, ולא: מלך אוהב - צדקה ומשפט. היום - יום ראשון בשבת, ולא: היום יום - ראשון בשבת.

כמו כן: נוהגים לומר: "אֶהְבֶּת עוֹלָם, בֵּית יִשְׂרָאֵל, עִמָּךְ אֶהְבֶּת". והפיסוק הנכון הוא: "אֶהְבֶּת עוֹלָם, בֵּית יִשְׂרָאֵל עִמָּךְ, אֶהְבֶּת" [אהבת את עמך בית ישראל אהבת עולם].

בקריאת שמע נוהגים לנשק הציצית כשמזכירים תיבת ציצית, וזה גורם במקום לקרוא 'ונתנו על ציצית הכנף, פתיל תכלת', יש המשתבשים לקרוא 'ונתנו על ציצית, הכנף פתיל תכלת והיה לכם לציצית'. וכדכירנא כד הוינא טליא שהיינו התינוקות קוראים במקלה ובניגון את השיבוש הזה.

ועוד דוגמה חריפה מהסליחה 'שמיענו סלחתי' הנאמרת בסליחות (כמנהג פולין ביום רביעי של עשרת ימי תשובה; והקטע הראשון שלה מופיע אף בתפילת נעילה): "בְּשִׁנְעָנוּ אֱלֹהֵינוּ נִזְכָּרְנוּ בְּצִדְקָתְךָ תַּעֲנֵנוּ". רבים רגילים לפסק 'בְּשִׁנְעָנוּ אֱלֹהֵינוּ נִזְכָּרְנוּ, בְּצִדְקָתְךָ תַּעֲנֵנוּ', אך פיסוק זה שגוי כמובן, שכן לפי זה מתפרש 'נזכרנו' בתור תואר הפועל, כמו שרגילים לומר 'פלוגי כעס נזכרנו'. והשימוש הזה במילה 'נזכרנו' או 'נזכר' הוא חידוש של העברית המודרנית.

הפיסוק הנכון הוא כמובן: 'בְּשִׁנְעָנוּ אֱלֹהֵינוּ - נִזְכָּרְנוּ בְּצִדְקָתְךָ תַּעֲנֵנוּ', כלומר: עשה לנו נפלאות ונזכרנו בצדקתך.

16. ומעניין לציין את נוסח מחזור רומניא: 'בנעימה ובקדושה', הוי אומר: לא 'קדושה כולם כאחד', אבל גם לא 'נעימה קדושה' אלא שהמלאכים אומרים את דבריהם בנעימה ובקדושה.

לאהבה את ה' ולעבדו

בקריאת שמע קוראים רבים את הפסוק הראשון בפרשה השנייה כך: "לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלֹהֶיכֶם, וּלְעַבְדוֹ כָּל לְבַבְכֶם וְכָל נַפְשְׁכֶם" (דברים יא, יג). לפי זה צריכים לעבוד את השם בכל הלב והנפש, אבל אהבת ה' לא צריכה להיות בכל הלב והנפש, כמובן שהפיסוק הנכון אינו כך, אלא כמו שמוכיחים הטעמים: "לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו - בכל לבבכם ובכל נפשכם".

באמת לעולם כי טוב

נוסח ברכת 'וכל החיים' מטעה את המתפלל, במיוחד בנוסח ספרד: "וְכָל הַחַיִּים יוֹדוּךָ סֶלָה, וַיְהִלּוּ וַיְבָרְכוּ אֶת שְׁמֶךָ הַגָּדוֹל בְּאֵמֶת לְעוֹלָם כִּי טוֹב". לפום ריהטא נראה כי המילה 'באמת' שייכת למילה שלפניה, ואנו אומרים ששמו של הקדוש ברוך הוא 'גדול באמת', אך לאמיתו של דבר אין 'באמת' דגן קשורה למילה שלפניה, אלא השיעור: "ויהללו ויברכו באמת לעולם את שמך הגדול, כי טוב". כלומר: ההלל והברכה יהיו באמת ולעולם. נוסח אשכנז יכול להעמיד אותנו על הכוונה המקורית, שכן המילה 'הגדול' לא קיימת בו: "וְכָל הַחַיִּים יוֹדוּךָ סֶלָה, וַיְהִלּוּ אֶת שְׁמֶךָ בְּאֵמֶת".

למעשה, עצם נוסח 'וכל החיים' בנוסח ספרד קשה. המשפט 'לעולם כי טוב' מוזר מאוד, ובנוסח אשכנז אינו¹⁷. גם המשפט 'האל ישועתנו ועזרתנו סלה האל הטוב' קשה להבנה. המילים 'הָאֵל יְשׁוּעָתֵנוּ סֶלָה' בנויות על תהלים (סח כ; והוסיפו עליהן מילת 'ועזרתנו'), אבל כאן ההקשר שלהן לא מובן. מילות 'האל הטוב' נראות קצת ככפל לשון: "האל ישועתנו, האל הטוב". טלו למשל את הנוסח בסידור רע"ג (סדר תפילה): "וכל החיים יודוך סלה ויהללו לשמך הטוב באמת"¹⁸, ברוך אתה ה' הטוב שמך ולך נאה להודות". ובתפילת ראש השנה יש שם נוסח מקוצר יותר: "וכל החיים יודוך סלה, ויהללו לשמך, ברוך אתה ה' הטוב שמך ולך נאה להודות".

ובמחזור ויטרי (סי' פט, שנא) הנוסח קצר אף יותר: "וכל החיים יודוך סלה. בא"י הטוב שמך ולך נאה להודות". וזה מסתבר, שהרי מדובר כאן בחתימה של ברכת מודים, לא בברכה בפני עצמה, ואין סיבה שתהיה ארוכה כל כך.

מודה אני

גם ב'מודה אני' ישנה טעות נפוצה: הנוסח הנכון הוא "שֶׁחֲזַרְתָּ בִּי נִשְׁמָתִי בְּחִמְלָה, רַבָּה אֲמוּנָתְךָ", והוא מטבע לשון השאוב מלשון הכתוב באיכה (ג, כג) "חֲדָשִׁים לְבָקָרִים רַבָּה אֲמוּנָתְךָ", וכפי שהעיר כבר במשנה ברורה (א, ח). אבל בפי תינוקות שגור 'בחמלה רבה - אמונתך', דהיינו 'החזרת בי נשמתי בחמלה רבה'.

הפיסוק 'בחמלה רבה - אמונתך' מוטעה כמובן, שכן הכוונה 'שהחזרת בי נשמתי בחמלה - רבה אמונתך'. ורבי יעקב עמדין אפילו הקפיד להעיר בסידורו אחר המילה 'בחמלה' - יפסיק מעט. כדי להעמיד את המתפלל על כך שאין לקרוא 'בחמלה רבה'.

בנושא זה פרסם דב סדן (סיני, שנה צ, עמ' עט) בהביאו דבר מדהים: קריאה שגויה זו היתה נפוצה כל כך, עד שנשתרבה לתוך קולמוסם של כותבי ספרים. נביא חלק מהדוגמאות המובאות במאמר הנ"ל:

17. ובסידור הרב מחק תיבת 'באמת' וגרס: "ויהללו ויברכו את שמך הגדול לעולם כי טוב", וזה כבר נוח יותר. אבל הצירוף 'באמת לעולם' מסורבל ביותר.

18. והשיעור: ויהללו באמת לשמך הטוב, כמו שנתבאר.

בסידור תפלה 'דרך ישרה' (פרנקפורט דאדר תס"ג) הודפסה תפילת מודה אני בשינוי קל: "שהחזרת בי נשמתי בחמלתך רבה אמונתך". אינני יודע אם השינוי נעשה בכוונה כדי למנוע את הקריאה המוטעית 'בחמלה רבה', או שסתם היה זה נוסח שונה. אבל בכל מקרה עם נוסח כזה אי אפשר לטעות ולקרוא 'בחמלתך רבה'. אבל כל זה לא עוזר לכותב התרגום בידיש באותו סידור. וזה לשון התרגום: "דז דוא מיר האשט מײן נשמה ווייך געבן מיט דײַנר גרושײ דר-בארמונג". פירוש המשפט באידיש ישנה זו הוא בערך כך: שהחזרת לי את נשמתי ברחמנותך הגדולה. כלומר, כאילו כתוב במקור שלפני המתרגם 'בחמלתך הרבה'.

באופן שונה במקצת נכתב התרגום ב'קהלת שלמה' (אמשטרדם תק"ד): "דז דוא מיר האשט מײן נשמה ווייך געבן מיט דײַנר גרושײ דר-בארמונג, גרושײ זײן דײַן נוארהייט" [שאתה את נשמתי החזרת ברחמנותך הגדולה, גדולה היא אמיתך]. המתרגם תרגם כאילו כתוב 'בחמלתך הרבה, רבה אמונתך'. וקרא את המילה 'רבה' לפניה ולאחריה, בחינת 'מקרא שאין לו הכרע'. ובמהדורה מחודשת עם תרגום גרמני שנדפסה בהאנובר תר"ז נכתב: "דאס דו מיר דײַנע גראסע גנאדע אויף טרײַע דען געברױף מײנער זעעלען קראפטע פֿעקלייגעס". התרגום הזה אינו מילולי ממש, וביאורו: "בחסדך ונאמנותך הרבה, חזרת והקנית לי את השימוש בכוחות הנפש". על כל פנים, רואים ממנו את הקריאה של המתרגם 'בחמלה רבה'.

כמו כן מובאים שם הרבה מקורות לכך שהביטוי 'בחמלה רבה' נשתגר והפך לביטוי נפוץ בכתיבה של סופרים ומשוררים, כנראה מחמת שיגרא דלישנא של 'גירסא דינקותא' זאת. במיוחד בולטות שתי דוגמאות של כותבים שציטטו את המשפט 'שהחזרת בי נשמתי בחמלה רבה' ולא הוסיפו 'אמונתך', מה שמוכיח ברורות על קריאתם, ואחד מכותבים אלו היה ת"ח גדול!

בטרם כל יציר נברא

הפיסוק הנכון: "אדון עולם אשר מלך, בטרם כל-יציר נברא", ולא חלילה: "בטרם כל – יציר נברא", כפי שרגילים לנגן [למרות שמשקל השיר מצדיק את הטעות].

היום – על לבבך

יש לציין לדוגמה נוספת של קריאת התינוקות, הלוא היא בפרשה ראשונה של שמע שהתינוקות מורגלים לקוראה במנגינה וריתמוס מיוחדים. כאשר הם אומרים "אשר אנוכי מצווח היום", הם עוצרים מעט וממשיכים: "על לבבך, ושננתם לבניך, ודברת בם". קריאה זו מן הסתם גרועה יותר משל אנשי יריחו (פסחים נו). שהיו קוראים 'היום על לבבך', שכן קריאה זו גורמת שהמילים 'על לבבך' נצמדות ל'ושננתם לבניך' שאחריהן ומאבדות משמעות.

ישראל אבינו

בברכת 'ויברך דוד' רבים נוהגים לקרוא 'ברוך אתה ה' אלהי ישראל, אבינו מעולם ועד עולם'. פיסוק מוטעה זה משנה לא רק את הנמען של תיבת 'אבינו' שהוא יעקב אבינו ולא האלוקים, אלא אף משבש חמורות את כל משמעות הפסוק. שכן פירושה של קריאה מוטעית זו היא שה' הוא 'אבינו מעולם ועד עולם', בעוד הפירוש האמיתי הוא: מעולם ועד עולם ברוך אתה ה' אלוקי ישראל אבינו. המילים 'מעולם ועד עולם' מוסבות על 'ברוך אתה', ולא על 'אבינו'.

במקרה דנן מדובר בפסוק מדברי הימים (א כט, י), ולכן ממקומו הוא מוכרע על ידי הטעמים:
 "בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲבִינוּ - מַעֲוֹלָם וְעַד עוֹלָם"¹⁹.

למען ירבו

הפסוק "למען ירבו ימיכם" הוא המשך ישיר של פרשת "והיה אם שמוע", ומה שהוא מודפס בסידורים כקטע חדש נגרם כנראה בטעות מחמת ההבנה ש'ובשעריך' בפרשה שניה זהה ל'ובשעריך' שבפרשה ראשונה, שם באמת יש סיום פרשה.

הפסק זה אינו נכון! פרשה שנייה בנויה על פעולה ותגמול: והיה אם שמוע תשמעו – ונתתי מטר ארצכם בעתו וכו'. השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם – ואז: וחרה אף ה' בכם. ומסיימת הפרשה: ושמתם את דברי אלה על לבבכם – למען ירבו ימיכם!

אין כמוך באלהים – ה'

פסוק זה, שיש אומרים אותו כל יום ב'תפילה לדוד', והוא אף נקרא במנגינה מרוממת ב'אתה הראית' שבשמחת תורה, יש בו מכשול. כי רגילים לקרוא 'אין כמוך באלהים ה' – ואין פמעיך' וקריאה זו יוצרת משמעות חמורה, כי תיבת 'באלהים' שבכאן היא חול, והכוונה על שאר אלוהויות שאין בהם ממש, כמו שכותב הרד"ק בתהלים שם, או שהכוונה 'אין כמוך במלאכים' לפי דעת התרגום שם. כך או כך, אין כאן צירוף של באלקים ה', אלא עיקר ההבדלה היא בין שתי התיבות האלו, והכוונה: ה' – אין כמוך באלהים. ואכן, הטעמים מציבים שם פסק בין שתי התיבות האלו.

באותו מזמור יש עוד פסוק המועד לטעות: "כִּי גָדוֹל אַתָּה וְעָשָׂה נִפְלְאוֹת - אַתָּה אֱלֹהִים לְבִדְךָ". זהו הפיסוק הנכון כפי שמוכח מן הטעמים ומן המפרשים שם. אבל יש הקוראים, ועושה נפלאות אתה – אלוהים לבדך', ויתכן שקריאה זו מושפעת מבלי משים מן הרצון לחרוז: כי גדול אתה, ועושה נפלאות אתה.

שיח סוד

נוסח פתיחת הקדושה על פי נוסח ספרד הוא: "נִקְדִּישְׁךָ וְנַעֲרִיצְךָ פְּנֵעִם שִׁיחַ סוּד שְׂרָפִי קֹדֶשׁ". משום מה נוהגים החזנים לפסק 'כנועם שיח סוד, שרפי קודש', כאילו 'שיח סוד' הוא צמד-מילים, אך אין זה נכון כלל! 'סוד שרפי קודש' פירושו 'התוועדות שרפי קודש', שכן הלשון 'סוד' פירושו גם התוועדות, כמו "אֵל נֶעְרָץ פְּסוּד קֹדֶשִׁים רַבָּה" (תהלים פט, ח) שפירושו 'בהתוועדות קדושים', עיין רד"ק שם, וכן "וְעַל סוּד בַּחֲוָרִים יִתְדוּ" (ירמיה ו, יא) – התוועדות בחורים. פירוש המשפט הוא: "נקדש ונעריץ אותך באותו לשון שמנעימים שרפי הקודש בסודם / התוועדותם". יתכן אולי שהפירוש האולטימטיבי של 'סוד' במשמעות רז, הביא את החזנים לקשור ביחד את 'שיח סוד' ולא 'סוד שרפי קודש'.

19. הרב יהודה חטאב שליט"א הראני כי רבי אברהם פאלאג'י בספר 'חלקם בחיים' (דרוש לד, דף ק, ד"ה כי כי מן הבאר) כותב: "דראוי לדקדק אמאי נקט כהאי לישנא דמעולם ועד עולם, מי לא ידע בזה כי הוא אבינו לעולם ועד. ולפחות היה לו לומר בקצרה 'אבינו לעולם' או 'לדור דור'". והוא הולך ומסביר בארוכה על פי יסוד מ'ספר הגלגולים', וכותב: "ואינו כמו אבינו בשר ודם, דבעולם הבא ובעולם התחיה אינו אבינו ונתפרדה החבילה, אלא [אבינו] מעולם ועד עולם... ובא לומר דבאבינו שבשמים הוא אבינו מעולם ועד עולם גם בעולם התחיה ועולם הבא".

העולה מדבריו במפורש – הן בקושיא והן בתירוץ – שהוא היה קורא 'אבינו מעולם ועד עולם', נגד הטעמים והמפרשים. וחידוש גדול הוא.

בקול רעש גדול אדיר וחזק

בתפילת 'נקדישך' בשחרית של שבת אומרים: "אֶזְבְּקוּל רַעַשׁ גָּדוֹל אֲדִיר וְחֶזֶק מְשֻׁמֵּיעִים קוֹל". לפי הנוסח שלפנינו צריך לפסק: "אֶזְבְּקוּל רַעַשׁ גָּדוֹל אֲדִיר וְחֶזֶק, מְשֻׁמֵּיעִים קוֹל", אבל רובא דרובא של החזנים אינם מפסקים כך, אלא קוראים "אֶזְבְּקוּל רַעַשׁ גָּדוֹל, אֲדִיר וְחֶזֶק מְשֻׁמֵּיעִים קוֹל". קריאה זו לכאורה אין בה שום טעם, ומה שגורם לחזנים לקרוא כך הוא המקצב שבאופן טבעי מביא אותם לפסק את המילים באופן שווה, ארבע ארבע, כך:

אֶזְבְּקוּל רַעַשׁ גָּדוֹל

אֲדִיר וְחֶזֶק מְשֻׁמֵּיעִים קוֹל

מִתְנַשְּׂאִים לְעֶמֶת שָׁרָפִים

לְעֶמֶתָם מְשַׁבְּחִים וְאוֹמְרִים.

אלא שאולי יש לקריאת החזנים סמך לפי רעיונו של רבי אריה צבי פרומר הי"ד, אב"ד קודז'גלוב וראש ישיבת חכמי לובלין, שכתב בספרו 'ארץ צבי' (חלק ב' ליקוטים - תשובה) כי לדעתו הנוסח המקורי היה 'אז בקול רעש גדול – אופנים וחיות משמיעים קול', והמילים 'אופנים וחיות' נכתבו בראשי תיבות או"ח, ולאחר מכן נתפענחו בטעות 'אדיר וחזק'. לפי השערתו נכונה קריאת החזנים, כי המילים 'אדיר וחזק' הן בעצם תחליף של 'אופנים וחיות', ואז הן שייכות לאחריהן ולא לפניהם.

ההסבר של רא"צ פרומר נראה יפה מאוד, ויש לו ראייה ממבנה הקדושה, שלא נאריך בה כאן. אבל קשה מאוד לתלות את המילים 'אדיר וחזק' בפענוח מוטעה של ראשי תיבות. כי בסידור רב סעדיה גאון (הוצ' מקיצי נרדמים, עמ' לח) כתוב: "אז בקול רעש גדול אדיר וחזק ונורא משמיעים קולם", למילת 'ונורא' כבר אין הסבר של ראשי תיבות.

ועוד זאת: בברכת יוצר כתוב שם (עמ' לז): "וחיות הקודש עם האופנים ברעש גדול אדיר וחזק ונורא לעומתן משבחים ואומרים" הרי שמוזכרים כאן האופנים וחיות, וגם אדיר וחזק. [וכנ"ל בסידור רבינו שלמה ברבי נתן הסיג'ילמסי (ירושלים תשנ"ה עמ' יב), אחד מן הראשונים שחי לאחר הרי"ף: "והאופנים וחיות הקדש המתנשאים סלה בקול רעש גדול אדיר וחזק לעומתן משבחין ואמרינ'"].

כמו כן, אם נניח שהיתה כאן טעות פענוח של ראשי תיבות, בהכרח שהיא עתיקה מאוד, שכן גם הנוסח בסידור רב עמרם גאון הוא 'אדיר וחזק' וכנ"ל בסידור הרוקח ובמחזור ויטרי, ונצטרך לומר שהיה אב קדמון אחד לכולם שהיה כתוב בו 'או"ח' ומשם השתלשלה הטעות לכל תפוצות ישראל. קשה מאוד ולא הגיוני להניח כך. ואם כן על פי הנוסח שבספרנו אין ברירה אלא לפסק בנשימה אחת "בקול רעש גדול אדיר וחזק".

ועינינו תראינה

נוסח סיום הקדושה 'ועינינו תראינה מלכותך כדבר האמור בשירי עוזך' – עלול להטעות את המתפלל בפירוש כוונתו, שכן לפום ריהטא נראה כי הכוונה היא: ועינינו תראינה מלכותך כדבר האמור בשירי עוזך ימלוך ה' לעולם, והיכן כתובה בפסוק זה בקשה על כך שעינינו תראינה?

אך באמת אין זו הכוונה, אלא העניין שייך לפנינו: מתי תמלוך בציון בקרוב בימינו וכו' – כדבר האמור בשירי עוזך ימלוך ה' לעולם. 'כדבר האמור' מוסב על 'מתי תמלוך', רק שמבקשים גם

כן שענינו תזכנה לראות זאת בעצמנו. ובגלל שעוצרים לפני 'וענינו תראינה', מתקבל הרושם ש'כדבר האמור' שייך ל'וענינו תראינה' בעוד שדווקא לשם זה לא שייך.

קרע רוע גזר דינו

אחת הבקשות בתפילת 'אבינו מלכנו' היא: 'אבינו מלכנו קרע רוע גזר דינו'. שלוש המילים האחרונות 'רוע גזר דינו' נקראות בנשימה אחת [כמו 'סוד שרפי קודש' שכבר הזכרנו]. והבקשה היא שה' יקרע את רוע גזר הדין. כמובן שאין לפסק 'קרע רוע, גזר דינו', ולכאורה דבר זה נראה פשוט. אולם הט"ז (או"ח תרכב, סק"ו) מזהיר על פיסוק זה וכותב: "ולא כמו שרבים מפסיקים בניגון בין רוע לגזירה, דזה אינו נכון, דאז הוה תיבת 'גזר' מלשון ציווי או בקשה, כמו 'זבח' שפירושו תזבח, או 'בחר לנו אנשים' שהוא מלשון תבחר. גם כאן תפרש תגזר, כי אנו רוצים שתגזור דינו, וחלילה לומר כן, על כן צריך למחות - בפרט החזנים - שלא יעשו כן".

בדברי הט"ז יש שני חידושים. האחד: שהבקשה 'גזור את דינו' – חלילה לומר כן, שכן היא מתפרשת לרעה [למרות שפירושה המילולי של 'גזירה' הוא חריצת דין, אבל לא מצינו אותה מופיעה אלא בהקשר שלילי]. והשני, ש'גזר' יכול להתפרש כציווי על משקל שָׁקַב, רָכַב. הגם שזה משקל נדיר מאוד, ואין הוא קיים אליבא דאמת בשורש גזר שהציווי שלו הוא גָּזַר – בחולם הז'. והיה מקום לטעון שאין כאן חשש, אך הט"ז חושש.

ג.

שיבושים נפוצים בפיוטים

בסעיף זה נדון בפיוטי הימים הנוראים שנפלו בהם שיבושי פיסוק מחמת סיבות מיוחדות.

וכל מאמינים

דוגמה חריפה לשיבוש חמור בפיסוק, הוא הפיוט הנקרא כיום 'וכל מאמינים'. כידוע, סדרו של פיוט זה נשתבש קשות במחזורים, והחרוז 'וכל מאמינים' הפך להיות הפתיחה במקום התשובה. סדרו האמיתי של הפיוט בנוי על הכרזה מפי החזן באחד משבחי הבורא, ולעומתו באה תשובת הקהל:

הַאֲחוּז בִּיד מִדַּת מִשְׁפָּט - וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא אֵל אֱמוּנָה.

הַבּוֹחֵן וּבּוֹדֵק גְּזֵי נִסְתָּרוֹת - וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא בּוֹחֵן כָּלִיּוֹת.

הַגּוֹאֵל מִמּוֹת וּפְדֵה מִשַּׁחַת - וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא גּוֹאֵל חַזָּק.

ההכרזה היא 'האוחז ביד מידת משפט' והתשובה – אכן, הכל מאמינים כי הוא אל אמונה. ושוב הכרזה: הוא בוחן ובודק גזי נסתרות – והתשובה: אכן, הכל מאמינים שהוא בוחן כליות. וכן הלאה. אפשר לראות זאת גם מסדר הא"ב שהפיוט מיוסד עליו: אוּחַז בִּיד - אֵל אֱמוּנָה; בּוֹחֵן וּבּוֹדֵק - בּוֹחֵן כָּלִיּוֹת; גּוֹאֵל מִמּוֹת - גּוֹאֵל חַזָּק; וְדַאי שְׁמוֹ - ואין בלתו. וכן כל השורות.

אבל הציבור בימינו אומר את המשפט 'האוחז ביד מידת משפט' בלחש, ואחר כך מתחילים בקול: 'וכל מאמינים שהוא אל אמונה' – הבוחן ובודק גזי נסתרות, כאילו 'וכל מאמינים' הוא תחילת הפיוט. אפילו שמו של הפיוט נשתבש כתוצאה מכך, הוא נקרא 'וכל מאמינים', בעוד ששמו האמיתי הוא 'האוחז ביד מידת משפט'.

המדפיסים, שיודעים את הבעיה, מדפיסים את הפיוט באופן ש'יוצא ידי חובת' שתי הדעות: הם אמנם מתחילים ב'האוחז ביד מידת משפט', אבל כל צלע מודפסת בשורה בפני עצמה, כך שאפשר לקרוא איך שרוצים. אמנם במחזוריים העתיקים, הן כתובי יד והן מודפסים²⁰, מופיעות שתי הצלעות בשורה אחת, כמו שהעתיקנו. וכך רואים את מבנהו המקורי של הפיוט. [כמו כן, הכותרת של הפיוט היא 'האוחז' באותיות גדולות, ולא כמו היום שאין כותרת, משום שהורגלו לקרותו 'וכל מאמינים' מחמת שיבוש זה].

הסיבה לשיבוש הזה ידועה, וכבר ציין אותה הרב יעקב וינגרטן בהקדמת 'המחזור המפורש'. הפיוטים נתקנו לאמירת חזן וקהל לסירוגין: החזן אומר 'האוחז ביד מידת משפט' והקהל עונה 'וכל מאמינים שהוא אל אמונה' – חזן וקהל לסירוגין. והנה, ברבות הימים חשק הקהל לומר גם את הקטעים השייכים לחזן (כמו שאירע בקטעי תפילה רבים), ולאחר שאמרו 'וכל מאמינים שהוא אל אמונה' מיהרו ואמרו [מן הסתם בלחש] 'הבוהן ובודק גנזי נסתרות', ושוב המתינו שיאמר החזן את הקטע הזה ויענו לו 'וכל מאמינים שהוא בוחן כליות'.

רעיון כזה אפשר לראות עוד היום ב"הודו לה' כי טוב" שאומרים בהלל. המצב המקורי היה שהחזן יאמר 'יאמר נא ישראל כי לעולם חסדו' והציבור רק יענה 'הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו'. מצב זה מתואר בטור (או"ח סי' תכב): "קורא ש"צ לבדו 'הודו', והקהל עונין אחריו 'הודו'. וקורא פסוק 'יאמר נא ישראל', והקהל עונין אחריו 'הודו'. וכן 'יאמרו נא בית אהרן', ועונין הקהל אחריו 'הודו'. וכן 'יאמרו נא יראי ה'', ועונין הקהל אחריו 'הודו'. וקורין כולם ביחד מן המצר".

גם כאן, ברבות הימים חשק הקהל לומר את פסוקי החזן, ולכן ממהרים ואומרים בקול נמוך גם את המלים של החזן 'יאמרו נא בית אהרן' וכו', ועיין במשנה ברורה (תכב, כ) המציין שהאחרונים המליצו על מנהג זה 'וכן נוהגין כהיום'.

אך בדוגמה זו מכל מקום עדיין מרגישים את הסדר המקורי: המילים 'הודו לה' כי טוב' הן תשובת הקהל לאמירת החזן. אך ב'וכל מאמינים' השתכח לגמרי המצב המקורי, והקהל אומר בקול רם 'וכל מאמינים שהוא בוחן כליות הגואל ממות ופודה משחת', אין לזה כמובן שום קשר ושום פשר.

העובדה שפיוט 'וכל מאמינים' נשתבש והשוורות הוחלפו, גרמה לכך שבדורות אחרונים התחילו להופיע פירושים המנסים לבאר את הפיוט לפי 'הסדר החדש'. ובמחזור 'שער אפרים' המבואר (הוצאת בלום תשמ"ח, עמ' שנו) נתפרש כל הפיוט לפי סדר זה! (יעויין בנוגע לזה במכתבו של ר' יעקב שטרנפלד בקובץ 'בית אהרן וישראל' גליון קט, עמ' קלד).

נביא כמה דוגמאות:

"ומתפרש בזה קשר החרוז שאומרים 'וכל מאמינים שהוא דיין אמת ההגוי באהיה אשר אהיה'... והוא גם כן מה שנאמר אחר זה 'וכל מאמינים שהוא היה הוה ויהיה' - שזהו חותמו אמת שקיים לעולם ראש תוך סוף, 'הַיְּדָאִי שְׁמו' (הוא אמת הוא ודאי) 'כֵּן תִּהְיֶה' שכן 'תהלה' גימטריה (עם הכולל) מנין אמת" (הרב ישראל יהושע הרצברג, שם עולם, עמ' ח).

20. כגון מחזור רומא: שונצין רמ"ו, סביוניטה שי"ז, מחזור סלוניקי, (חסר עמוד שער, ועל כן אינני יודע שנת הדפסה), לובלין שכ"ז, קראקא שמ"ה, מחזור 'הדרת קודש' ונציה ש"ס, אלטונה תקל"ב, זולצבאך תקנ"ד, וינה תקנ"ג-תקנ"ה. ובמחזור אמשטרדם תצ"ג מופיעים גם הכיתובים 'חזן' ו'קהל' בהתאם: כלומר: חזן – הבוחן ובודק גנזי נסתרות, קהל – וכל מאמינים שהוא בוחן כליות, הכל בשורה אחת, גם במחזורי רומ"ה מצויין 'חזן' ו'קהל'.

"הנה בפייט מר"ה וי"כ 'וכל מאמינים שהוא עונה לחש הפותח שער לדופקי בתשובה' פירשו המפרשים שע"י שהוא עונה לחש יכול כל אדם להודות ולשוב ואין חבירו שעומד אצלו יודע מעוונותיו, ובזה הוא פותח שער לדופקי בתשובה" (הרב אברהם הרצל, שפתי חכמים למסכת ברכות דף כד ע"ב).

"והנה, אם נראה אחר כך טעות בדיני נפשות או בדיני ממונות ואי אפשר למיהדר, הכל מאמינים שהוא א-ל אמונה ולא היה עוול, רק העיקר לפי שהוא הבוחן ובודק גנזי נסתרות" (ישמח משה, פרשת מצורע, ברוקלין תשכ"ב, דף טז ע"ב, יעויין שם בארוכה).

"וכל מאמינים שהוא זוכר הברית החותך חיים לכל חי'. ולכאורה מהו השייכות זה לזה? אך ענין זוכר הברית הוא ברית אבות..." (הרב שמריהו שניאורסון, שמן למאור, ח"ב עמ' קח).

"ועל ידי זה נוכל להבין תפילת 'וכל מאמינים' שנוסדה על פי א"ב כפול, ונראה כאלו חפש המחבר ומצא המון מלים ע"פ א"ב, וצירף אותם זה לזה בלי שום המשך או חיבור טבעי זה לזה. ואם היה מהפך הסדר, וכתב, למשל, 'וכל מאמינים שהוא גואל ממות ופודה משחת הבוחן ובודק גנזי נסתרות', לא היה שום נפקותא בכוונת התפילה. אבל באמת טעות גמור הוא לחשוב כן. המחבר רצה להוכיח ולהראות בעליל מדוע אנו מאמינים שהקב"ה יכול לעשות דברים נגד הטבע, ומביא ראיה לזה ממה שעשה ה' בעבר. כלומר, שכן כבר הראה בימי קדם שיכול לעשות דברים המתנגדים אל הטבע. לדוגמא: 'וכל מאמינים שהוא בוחן כליות'; מדוע מאמינים כזאת? - 'הגואל ממות ופודה משחת'. רוצה לומר שכן הראה בימי קדם, בתחית הילדים על ידי אליהו ואלישע, שיש בידו היכולת לגאול ממות ולפדות משחת, שהוא בוודאי דבר למעלה מן הטבע. ולכן אפשר גם כן שהוא 'בוחן כליות'. וכן: 'וכל מאמינים שהוא מלך עולם'; מדוע מאמינים כזאת? 'הנוהג בחסדו כל דור'. כלומר, לפי שאנו יודעים שעל פי טבע הדברים לא היה אפשר לבני אדם להתקיים בעולם כזה שהגדול בולע את הקטן ואיש זרוע לו הארץ, ואין החזק דואג כלל לחלש, ומ"מ עולם כמנהגו נוהג, וכל אחר משיג את חלקו ואפילו אלמנות ויתומים וזקנים וחלשים אינם גוועים ברעב בראש כל חוצות. וזהו משום שה' 'נוהג בחסדו כל דור'. ומזה יש לנו הוכחה אמיתית 'שהוא מלך עולם'" (הרב שלום רבינוביץ, אוצר הדרוש וההטפה, עמ' 43).

הקדמונים, לעומת זאת, ידעו כמובן את הפירוש הנכון, ולכן אנו יכולים למצוא בפירושי סידור התפילה לרוקח (מהדורת הרשלר, עמ' תרכ) "...לשון היה הוה ויהיה, והוא המבואר ב'אהיה אשר אהיה'... זהו שיסד הפייט ההגוי באהיה אשר אהיה וכל מאמינים שהוא היה הוה ויהיה".

לתומך תמימיו ביום דין

אותה בעיה התרחשה בעוד כמה פיוטים, כגון 'לאל עורך דין' שאומרים במוסף של ימים נוראים, שם חוסר ההתאמה אינו בולט כל כך, אבל נוצרה בו חוסר סימטריה: בתחילה אומרים שורה וחצי: "לאל עורך דין, לבוחן לבבות ביום דין, לגולה עמוקות בדין". לאחר מכן ממשיכים עם שורה כל פעם אחת, ובסוף הפיוט נשארת חצי שורה יתומה: לתומך תמימיו ביום דין, הנאמרת בחטף ונפלטת בדרך כלל מהמנגינה, המותאמת לשורה שלמה בעלת שתי צלעות. ברור שהפיוט לא נוצר כך אלא המצב המקורי היה שהחזן אמר 'לאל עורך דין' והקהל ענה 'לבוחן לבבות ביום דין', וכך הלאה לסירוגין, החזן אומר והקהל עונה. אלא שהקהל התחיל להקדים ולומר בלחש לפני החזן 'לגולה עמוקות בדין', והחזן גם הוא תפס את חלק הקהל, וכך נוצר המצב הנוכחי.

אדירי איומה

וכך גם בפיוט 'אדירי איומה' יאדירו בקול' שבמוסף ראש השנה. פיוט זה בנוי שהחזן אומר כולו, והקהל עונה לו בפזמון חוזר שהוא בעצם השלמת דברי החזן.

החזן אומר: 'אֲדִירִי אִיּוֹמָה יֵאֲדִירוּ בְּקוֹל' – והקהל משלים: ה' מֶלֶךְ.

החזן אומר: 'בְּרוּאֵי בָרֶק יִבְרְכוּ בְּקוֹל' – והקהל משלים: ה' מֶלֶךְ.

החזן אומר: 'גְּבוּרֵי גִבָּה יִגְבִּירוּ בְּקוֹל' – והקהל משלים: ה' יְמִלֵךְ.

ואז כולם אומרים ביחד: ה' מֶלֶךְ ה' מֶלֶךְ ה' יְמִלֵךְ לְעוֹלָם וָעֶד.

ושוב חוזרת על עצמה שלישיית חרוזים באותו המבנה.

הצורה שאומרים בה את הפיוט כיום מסרסת את משמעותו וגדעה ממנו את כל הודו והדרו. לאחר שהחזן מכריז בתחילה 'אדירי איומה' יאדירו בקול' – אומר הקהל: ה' מֶלֶךְ, ברואי ברק יברכו בקול', וכן הלאה. נמצא שהמילים ה' מֶלֶךְ אינן הסיום של 'אדירי איומה' יאדירו בקול', אלא תחילתה של השורה הבאה, וכך נוצר משפט שאין לו משמעות. המגווח ביותר היא בפעם השלישית. שאז הקהל אומר: "ה' יְמִלֵךְ, ה' מֶלֶךְ ה' מֶלֶךְ ה' יְמִלֵךְ לְעוֹלָם וָעֶד, דוֹהֲרֵי דוֹלָקִים יְדוֹבְבוּ בְּקוֹל". איזה טעם יש לאמירה מרובעת זאת?

אתה הוא אלהינו

אותו הדבר בפיוט 'אתה הוא אלהינו' שאומרים בימים נוראים לאחר 'מחיה המתים'. גם פיוט זה היה בנוי על דברי שליח הציבור ותשובת הקהל, כך: החזן אומר 'אַתָּה הוּא אֱלֹהֵינוּ' והציבור משיב: 'בְּשִׁמְיָם וּבְאֶרֶץ', דהיינו שהוא ה' השולט בכל היקום. החזן אומר 'גְּבוּרֵי גִבָּה יִגְבִּירוּ בְּקוֹל', והקהל עונה 'דְּגוּל מִרְכָּבָה', וכן הלאה. אלא שברכות הימים התחיל הקהל לומר גם את דברי החזן, והחזן את דברי הקהל. ושוב נתהפך שם הסדר. אמנם שם אין הדבר בולט כל כך, כי יש שבחים שאינם קשורים במיוחד זה לזה. אבל בחלק מהחרוזים אפשר לראות זאת. למשל: "הוּא שֶׁחַ נִיְהִי - וְצִנָּה וְנִבְרָאוּ", שתי הצלעות עוסקות בבריאה, אבל כיום אומרים 'דְּגוּל מִרְכָּבָה' – הוּא שֶׁחַ נִיְהִי, וְצִנָּה וְנִבְרָאוּ – זָכְרוּ לְנֶצַח, ואין קשר.

וכך גם:

זָכְרוּ לְנֶצַח – חֵי עוֹלָמִים.

פְּתָרוּ יְשׁוּעָה – לְבוּשׁוֹ צִדְקָה.

מַעֲטָהוּ קִנְיָה – נֶאֱפָד נַקְמָה.

סִתְּרוּ יִשָּׁר – עֲצָתוֹ אֱמוּנָה

הצלעות קשורות זו לזו ומקבילות מצד תוכנן: זכרו הוא לנצח, שכן הוא חי לעולמים, ישועה – קרוב בעניינו לצדקה, וכן קנאה ונקמה²¹, סתר ועצה, יושר ואמונה. אבל הקריאה המשובשת הנהוגה בימינו גרמה לצירופים שאין ביניהם שום קשר: 'חי עולמים - טהור עינים', 'לבושו צדקה - מעטהו קנאה', 'נאפד נקמה - סתרו יושר'.

21. כלשון הפייט בזמר 'כל מקדש שביעי': 'אל קנא ונוקם'.

מלך עליון

כך הם פני הדברים גם בפיוטים 'מעשה אלהינו' 'אמרו לאלוקים' 'מלך עליון', ועוד. הפיוט בנוי על הכרזה – ותשובה מפורטת. כך:

מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן [הוא]:

א-ל דָּר בְּמָרוֹם, אֲדִיר בְּמָרוֹם, אִמָּץ יְדוֹ תְּרוֹם. לַעֲדִי עַד יְמִלֶךְ.

וכן:

אָמְרוּ לְאֱלֹהִים:

אָרְךָ אֲפִים וְגָדֶל כֹּחַ, מְכִין הָרִים בְּכֹחַ, חֲכַם לֵבָב וְאִמָּץ כֹּחַ, נוֹתֵן לַיַּעַף כֹּחַ, לֵכֵן יִתְגַּאֵה גָדוֹל
אֲדוֹנֵינוּ וְרַב כֹּחַ.

כאן מסתבר שהסדר היה הפוך: הקהל אמר 'מלך עליון' 'אמרו לאלוהים' 'מעשה אלוהינו', והחזן ענה בתשובה מפורטת. בשלב כל שהוא התחיל הקהל לומר גם כן את התשובה, אחרי החזן, בלחש. ולאחר מכן סיים בהכרזה: 'אמרו לאלוקים' כפתיחה לקטע הבא. לבסוף השתכח לגמרי המבנה, וכך נוצר המצב המשונה שהקהל אומר קטע ומסיים 'אמרו לאלוקים', וכך גם החזן. הקהל אומר קטע ומסיים 'מלך עליון', ואחריו החזן.

מלך עליון – מלך אביון

בפיוטים 'מלך עליון' ו'מעשה אלהינו' הדבר מוכרח מצד נוסף. מבנהו של הפיוט המקורי היה מסורג: בית אחד היה 'מלך עליון' והבית השני היה 'מלך אביון'. הפיוט המקורי מגמתו להבליט את ההנגדה של רוממות המלך העליון, ה', לעומת שפלות המלך האביון. אפשר לראות זאת באקרוסטיכון. הפיוט שלפנינו מסודר בדילוגים של האותיות הזוגיות, ויש בו רק את האותיות האי-זוגיות: א, ג, ה, ז, ט, וכן הלאה. מה פשר הדבר? התשובה היא שהאותיות האלו עסקו ב'מלך אביון'.

כל חרוזי ה'מלך אביון' הושמטו, חוץ מהראשון הפותח במילים 'בלה ורד שחת', והאחרון – 'תנומה תעופנו', ושניהם הושמו בסוף הפיוט. מדוע? יש לשער שהיה כאן פחד מפני הגויים, או שידו של הצנזור היתה במעל (או שלא רצו לטרוח לפתוח ולסגור את ארון הקודש בכל שורה שעברו למלך אביון). נעתיק את ארבעת החרוזים הראשונים של 'מלך אביון' (הם מודפסים בחלק מהמחזורים, כגון בסוף 'מחזור המפורש' של וינגרטן לראש השנה):

מֶלֶךְ אֲבִיּוֹן - בְּלָה וְרַד שְׁחַת, בְּשָׂאוֹל וּבַתְּחַת, בְּלֹאוֹת בְּלִי נַחַת, עַד מָתִי יְמִלֶךְ.

מֶלֶךְ אֲבִיּוֹן - דָּוָה בְּדָבָר, דּוֹבֵר וְעוֹבֵר, דּוֹמָה לַעֲוֹר, עַד מָתִי יְמִלֶךְ.

מֶלֶךְ אֲבִיּוֹן - וְחַפֵּץ בְּרָשָׁע, וְעוֹשֶׂה רָשָׁע, וּמוֹכֵן לְפָשָׁע, עַד מָתִי יְמִלֶךְ.

מֶלֶךְ אֲבִיּוֹן - חוֹשֵׁב וְשׁוֹכֵחַ, חָשׁ וּמִשְׁתַּכַּח, חָב וּמִתְנַפֵּחַ, עַד מָתִי יְמִלֶךְ.

מבנה זה מוכיח לנו שלא שייך לומר 'לעדי עד ימלוך מלך עליון', שהרי בין 'לעדי עד ימלוך' ובין 'מלך עליון' חצץ במקור בית שלם של 'מלך אביון'.

[המבנה המוטעה של 'לעדי עד ימלוך מלך עליון' גרם לכך שבבית האחרון של 'מלך עליון', המופיע אחרי שני בתי המלך האביון ששרדו במחזורים, הוסיפו את המלה 'אבל', ואומרים 'אבל

מלך עליון'. ההוספה הזאת אינה מקורית, והיא נולדה לאחר שהשתגר הצירוף 'לעדי עד ימלוך מלך עליון', וכתוצאה מכך נוצרה בעיה של גידוף ח"ו: כשסיימו את חרוז המלך האביון במילים 'עד מתי ימלוך', היתה סכנה שימשיכו ויאמרו 'עד מתי ימלוך מלך עליון', חלילה. ולכן הוסיפו את מילת 'אבל'. אמנם במצב המקורי לא היתה בעיה כזו, כי אף פעם לא אמרו 'לעדי עד ימלוך מלך עליון'.

הוא הדין בפיוט 'מעשה אלוהינו'. שם בתי 'מעשה אלוהינו' נסדרו לפי אותיות הא"ב, ארבע ארבע בחרוז. ולעומתם סודרו בתי 'מעשה אנוש' לפי סדר תשר"ק. ושוב, כאן הושמטו חרוזי 'מעשה אנוש', מלבד הראשון שהוצב בסוף הפיוט. וכך התאפשר לקהל להפוך את 'מעשה אלוהינו' מכותרת לזנב.

דוגמה מעניינת היא הפיוט 'אלוהי בשר עמך מפחדך סמר' (לרבי אליעזר ב"ר יצחק הלוי) שאומרים ביוכ"פ קטן. הפיוט הזה בנוי במבנה נפלא ביופיו, שעניינו הוא שהחזן אומר קטע, והקהל עונה לו בכמה מילים המשלימות את דברי החזן. הדבר בולט גם מתוך סגנון הדברים. הקטעים המיוחדים לחזן מנוסחים בלשון יחיד, או לשון בקשה על הציבור בלשון נסתר. גם כאן התחיל הקהל לומר את קטעי החזן, אך הניסוח אינו מתאים לו כלל. נקח לדוגמה את פתיחת הפיוט "אלוהי, בשר עמך מפחדך סמר", פותח בלשון יחיד 'אלוהי', וממשיך בלשון נסתר. 'בשר עמך'. אם הקהל היה אומר זאת על עצמו, היה צריך לומר 'בשרנו מפחדך סמר'. וכן: "בשר נב שפתי בשר פרש, ענני ורפא מזבחך הרוס, חלקת לשוני תערב בשמן לרוס", אם הקהל אומר את הקטע הזה, היה צריך לומר 'ניב שפתינו', 'עננו', 'חלקת לשוננו' בלשון רבים.

בחרוז אחד נוצר מצב מגוחך ממש: "(חזן): ראה פי אזלת ידינו ויזשבי מרום שחו, פסו אמונים ובכך לקחו, כבד פה וערל שפה - (והקהל משלים): וישלחו בני ישראל בידו מנחה".

הגיוי שהחזן יכתיר את עצמו בתואר 'כבד פה וערל שפה', אבל שהקהל יאמר זאת על החזן – זה כבר חסר טעם. כמו כן, היה צריך לומר 'ובכך לקחנו'.

מבשר ואומר - קול

עוד דוגמה, מדהימה, לפיוט שסדרו נשתבש היא הפיוט המתחיל במילים 'אומץ ישעך בא', אותו אנו אומרים בסוף התחנונים להושענא רבה, ומכריזים בסוף כל שורה 'מבשר ואומר'. כל שורה בפיוט – זולת הראשונה – מתחילה במילה 'קול', לדוגמה:

קול בא פרבבות כתים, לעמוד על הר הזיתים, מבשר ואומר.

קול גשתי בשופר לתקע, תחתיו הר יבקע, מבשר ואומר.

קול דפק והציץ נזרח, ומש חצי החר ממזרח, מבשר ואומר.

המתבונן במשמעות הדברים יתקשה להבין מה עושה המלה 'קול' בתחילת כל שורה, ישנן שורות שאפשר אולי לקשר אליהם את המלה 'קול', אבל בשורות כגון 'קול ישע וזמן הוחד', 'קול שם רשעים להאבד', 'קול לעת יגאל עמו', ובמיוחד 'קול ולכל באי עולם' - קשה להבין מה ענין קול להכא. ועוד: מדוע השורה הראשונה 'אומץ ישעך בא' אינה פותחת במילה 'קול', כמו אלו שאחריה?

קול מבשר מבשר ואומר		
אומן	ישעך בא	קול דודי הנה זה בא
גשתו בשופר יתקע	בא ברבבות וכתים	לעמוד על הר הזיתים
דפק והציץ וחרח		מתתיו החר יבקע
הקים מלול נואמו		ומש חצי החר מזרח
ולכל באי העולם		ובא יי אלהי כל קדושים עמו
וצצו גליות נהר		בת קול תשמע בעולם
זרע עמוסי רחמו		ויצאו מתחתית החר
תבלה וילדה מי זאת		נולדו בלוד ממעי אמו
טהור פעל כל אלה		מי שמע בזאת
ישע וזמן הותר		מי ראה כנסיונות אלה
כבירי רום ותחת		היוחל ארץ ביום אחד
להשמיע למחכי נוראות		אם יולד גוי פעם אחת
מושיעים יעלו בחר ציון		כי מלך יי צבאות
נשמע בכל גבולך		כי בנת יי ציון
שימי ער דמשק משכנותיך		הרחיבי מקום אהלך
עלזי חבצלת השרון		קבלי בניך ובנותיך
פרוייך עוד לא אקשית		כי קמו ושיני חכרון
צמח איש צמח שמו		צץ מלך המשיח
קמו כמשי עפר		הוא דוד עצמו
רבתי עם במלכו		הקיצו ורגנו שוכני עפר
שם עדינה להאביר		מגדיל ישועות מלכו
תנה ישועה לעם עולם		ועושה חסד למשיחו לרוד
		לרוד ולזרעו עד עולם

מחזור רומניא (ונציה רפ"ג, עמ' 412)

והנה, המעיין במחזורים עתיקים כגון מחזור וורמיזא, מחזור רומניא (ראה צילום) או מחזור בני רומא יראה שהמילה 'קול' אינה נמצאת שם כלל לאורך כל הפיוט. כך גם במחזור ויטרי (סי' תט) ובפירושו של הרוקח לפיוט זה (נדפס בספר הזכרון לרב שילה רפאל, עמ' סח) וכן בפירושו של הראב"ן (נדפס בצפונות גליון ה, עמ' ה).

עיון במחזור נירנברג פותר את התעלומה: רואים שם כי המילה 'קול' כתובה בסוף כל שורה עם קישוט מיוחד מעליה, כדי לציין שמילה זו היא סימן לפזמון החזור! כלומר: בסוף כל שורה שאומר החזן – חזור הקהל ואומר 'קול מבשר מבשר ואומר' [כמו למשל בפיוט 'לכה דודי' שבסידורים רבים בסוף כל שורה כתובה המלה 'לכה', כדי לציין שהקהל צריך לומר את הפזמון החזור, וכהנה רבות].

כאן הטעות היתה לבטח טעות העתקה ולא טעות אמירה: בשלב כל שהוא – ועדיין יש להבין מדוע – זזה המילה 'קול' מסוף השורה לתחילת השורה שאחריה ונולד הפיוט כמו שהוא לפנינו,

כשכל שורה מתחילה במילה 'קול'. אך השורה הראשונה נשארה יתומה, כיון שלא היתה לפניה שורה שהסתיימה במילה 'קול'.

מחבר הפיוט הוא רבי אלעזר הקליר, ולפי נוסח מחזור בני רומא רמז את שמו (אלעזר בירבי קליר חזק) בראשי החרוזים בסוף הפיוט – לאחר כ"ב השורות המסודרות לפי א"ב [במחזורים שלנו לא קיימים החרוזים האלו], וחרוז הקו"ף של 'קליר' הוא כך:

'קול דודי בא' – תגיד, פסא פשמש נגדי, מבשר ואמר.

גם חרוז זה מוכיח קצת שהמילה 'קול' לא היתה כתובה בראש כל שורה, שכן הקו"ף שבאקרוסטיכון מתחילה בעצמה "קול דודי בא – תגיד". ולא יתכן שצריך לקרוא 'קול קול דודי בא'.

יש לציין שבסידור 'תפילת כל פה' (אשכול), במהדורה הישנה, עדיין מודפסת מילת 'קול' בלי ניקוד ובאותיות קטנות. דבר המסייע למתפלל להבין שאין היא חלק מהחרוז. אבל במהדורות החדשות יותר כבר 'נכנע' המדפיס להרגל המשובש, והדפיס את מילת 'קול' באותו גודל ובניקוד, כתחילת כל חרוז וחרוז.

כללו של דבר: רוב הפיוטים נוצקו בתבנית של חזן וקהל: החזן אומר קטע, והקהל עונה בקטע או בפזמון חוזר. ברבים מן המקומות נטשטש התחום בין הקהל לחזן, וכל אחד התחיל לומר את הקטע השייך לחברו, וכך מבנה הפיוט התעמעם, וחמור מכך: על פי רוב המשמעות נתהפכה לגמרי.

המקום היחיד שנשאר בו המצב המקורי הוא שיר היחוד ושיר הכבוד, שם עדיין נשאר המצב שהחזן אומר קטע והקהל אומר קטע. וכן בפיוט אקדמות, שרוב העולם נוהגים לאמרו חזן וקהל לסירוגין²².

ד.

מקומות הפסק שנוצרו בגלל אילוצי הדפסה

'ברכה' לעצמם קובעים אותם מקומות שמעתיקי המחזורים והמדפיסים שאחריהם התחילו בהם קטע חדש או כתבום באותיות גדולות מסיבות שונות, ומחמת זה נחשבו ברבות הימים בעיני הציבור כמקומות שיש להפסיק בהם.

התוספות (פסחים קד:) כבר מציינים תופעה זו בנוגע לקטע בברכת ההפטר הפותח "נאמן אתה הוא ה'א ונאמנים דברין". התוספות מעירים שם שקטע זה אינו פותח ב'ברוך' משום שהוא באמת אינו ברכה בפני עצמה, אלא המשך ישיר של ברכת 'צור כל העולמים' שלפניו, ובלשונם של התוספות "ונראה דכולה ברכה אחת היא, דכולה משתעיא בנאמנות ובאמיתות המקום. ומה שיש הפסק במחזורים - לפי שהיו רגילים כל הציבור להפסיק שם ולומר שבת, כדאמר במסכת סופרים (פרק יג הלכה ח-י)²³".

22. אמנם לא כולם. מנהג חסידי סלונים שאומר החזן כל שורה, וגם הקהל חוזר עליה.

23. זה לשון מסכת סופרים שם: ולבסוף מברך, ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם צור כל העולמים צדיק בכל הדורות האל הנאמן האומר ועושה המדבר ומקיים שכל דבריו אמת וצדק. ומיד עומדין העם ואומרים: נאמן אתה הוא יי' אלהינו ונאמנים דברין נאמן חי וקיים תמיד תמלך עלינו לעולם ועד... ואחר כך חוזר המפטיר לעניינו ואומר: נאמן אתה הוא יי' אלהינו ונאמנים דברין.

הוא אומר: המברך היה עוצר באמצע הברכה, משום שהיה נהוג בעבר שהציבור נכנס לתוך דבריו ואומר דברי שבח מענין הברכה. מנהג זה בטל והשתכח לגמרי, אבל הוא השאיר את אותותיו בכתובים עד ימינו, וכבר בזמן התוספות היה נהוג לכתוב כך²⁴.

והערב נא

במקום אחר (ברכות מו. ד"ה כל הברכות) מעירים התוספות כי "ולעסוק בדברי תורה והערב נא - הכל ברכה אחת היא וצריך לומר והערב נא", ומכאן נגזר גם שאין לענות אמן אחר 'לעסוק בדברי תורה' משום שזו ברכה אחת, ובמיוחד חשוב הדבר למי שיוצא מחברו בברכות התורה, שאמירת 'אמן' לאחר 'לעסוק בדברי תורה' היא הפסק לדעת רבינו תם.

נוסח 'הערב נא' בלא ו"ו הוא לפי דעות החולקות על ר"ת, כגון הרמב"ם והרשב"א ואבודרהם, כפי שצויין בהגהת הרמ"א לש"ע או"ח סי' מז סעיף ו. לפי דעה זו יש לכאורה לענות אמן, כך נהג האר"י, וכן כותב היעב"ץ בסידורו 'עמודי שמים'. אמנם הרמ"א עצמו מציין שיותר טוב לומר 'והערב בו"ו', וכפי שמבאר המשנה ברורה שם - משום שבזה יוצאים ידי חובת כל הדעות, גם הדעה שסוברת שהן שתי ברכות. נמצא שבסידורים המודפסים בימינו, אותם שמדפיסים 'והערב בו"ו' - ודאי ראוי שידפיסו את שתי הברכות כברכה אחת.

המעביר שינה

על זו הדרך ב"הי רצון מלפניך' שבברכות השחר, שהוא המשך של ברכת 'המעביר שינה מעיני', כפי שכבר העירו התוספות (ברכות שם) בשם רבינו תם, ונפסק בשולחן ערוך (סי' מו סעיף א) שאין לענות אמן אחר 'המעביר שינה מעיני' משום שהמשך הוא גם חלק מהברכה עד החתימה 'הגומל חסדים טובים לעמו ישראל'. לפיכך מן הראוי שגם היא תודפס כברכה אחת²⁵.

וכרות עמו הברית

אותה תופעה שעליה העירו התוספות בברכות ההפטרה, קרתה בקטע 'וכרות עמו הברית' הנדפס בסידורים כתחילת קטע חדש, למרות שהוא המשך ישיר של הסיום של 'ויברך דוד'. ושיעורו: ומצאת את לבבו נאמן לפניך, וכתרת עמו ברית לתת לזרעו את ארץ האמורי וכו'.

הסיבה שהותחל כאן קטע חדש, היא המנהג העתיק שביום שיש בו ברית מילה, היה המוהל מקריא בנעימה את פסוקי 'וכרות עמו הברית' - קטע אחר קטע, והקהל היה משלים את שאר הפסוק. לדוגמה:

מוהל: וְכָרוֹת עִמּוֹ הַבְּרִית לָתֵת אֶת אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי.

24. במקום אחר (ברכות מו ע"א ד"ה כל הברכות) מעירים התוספות כי "ולעסוק בדברי תורה והערב נא - הכל ברכה אחת היא וצריך לומר והערב נא", ומכאן נגזר גם שאין לענות אמן אחר 'לעסוק בדברי תורה' משום שזו ברכה אחת, ובמיוחד חשוב הדבר למי שיוצא מחברו בברכות התורה, שאמירת 'אמן' לאחר 'לעסוק בדברי תורה' היא הפסק לדעת רבינו תם.

נוסח 'הערב נא' בלא ו"ו הוא לפי דעות החולקות על ר"ת, כגון הרמב"ם והרשב"א ואבודרהם, כפי שצויין בהגהת הרמ"א לש"ע או"ח סי' מז סעיף ו. אמנם הרמ"א עצמו מציין שיותר טוב לומר 'והערב בו"ו', וכפי שמבאר המשנה ברורה שם - משום שבזה יוצאים ידי חובת כל הדעות, גם הדעה שסוברת שהן שתי ברכות. נמצא שבסידורים המודפסים בימינו, אותם שמדפיסים 'והערב בו"ו' - ודאי ראוי שידפיסו את שתי הברכות כברכה אחת.

25. במקרה זה והקודם, יש סידורים שאכן מציינים שאין לענות אמן אחר ברכות אלו, אבל נראה שעדיף היה שידפיסום ברצף אחד, ואז לא יצטרכו להערה זו. שהרי אין שום סיבה להדפיס באופן מקוטע.

קהל: החתמי האמרי והפרזי והיבויסי והגרגזשי לתת לזרעו.

מוהל: נתקם את דבריך כי צדיק אתה.

קהל: נתקא את עני אבותינו במצרים, ואת זעקתם שמעת על ים סוף.

וכך הלאה. היו שנהגו להקריא בצורה כזו עד סוף השירה. מנהג זה מוזכר ב'מגן אברהם' (סי' נא סק"ט), וכן בסידור 'עמודי שמים' לרבי יעקב עמדין, המערער על המנהג וטוען שלא נכון לעשות כן. בסידורים ישנים אפשר לראות זאת, כגון בסידור 'עולת תמיד', פרמישלא תרנ"ו, שם כתוב 'מוהל' 'קהל' לפני כל חלק וחלק.

המנהג הזה בטל ועבר מן העולם, וכמובן שאין כאן שום עניין ומקום להפסיק, אבל משום מה השאיר המנהג שריד בסידורים בדמות הדפסת 'וכרות' בתור קטע חדש, דבר שאין לו שום טעם במיוחד היום שלא נשתייר המנהג הזה. ובכל זאת רוב הציבור עוצר ב'נאמן לפניך' וממתין עד שהחזן יכריז את המילים האלו, ורק אז ממשיך 'וכרות עמו הברית'. שיבוש זה גורם גם להשלכה הלכתית חמורה, לפי שהפסקה זו אינה נחשבת "בין הפרקים".

ואמנם ישנם הרבה סידורים ישנים ש'וכרות' אינו מודפס בהם כלל בתור קטע חדש. כגון סידור עמודי שמים לר"י עמדין, או סידור 'ליקוטי תורה' (וילנא תער"ב), סידור 'תפלות ישראל' (פרנקפורט דמיין תרנ"ה), סידור 'אוצר התפילות', ועוד.

וממליכין את שם

שיבוש דומה חל בברכת יוצר, בסיום הקטע של 'תתברך לנצח' המסתיים במילים 'ומעריצין ומקדישין וממליכין'. קל מאוד להיווכח שאין כאן שום מקום הפסק, אלא צריך להמשיך בחדא מחתא 'וממליכין את שם האל'. מדוע מתחיל קטע חדש במקום זה? כנראה שהיה המנהג שבמקום זה מחכים כולם לחזן וממשיכים יחד עמו פה אחד 'את שם האל', אמנם יש לדעת מדוע דווקא כאן עשו זאת [כי על פי ההגיון היה עדיף לחכות לאחר המילים 'קדוש הוא', ולהתחיל ביחד 'כולם מקבלים עליהם']. אבל מכל מקום, אליה זו – קוץ בה. שכן העצירה ב'וממליכין' וההמתנה לחזן, גורמת שהקטע נפסק באמצעו ומאבד את משמעותו.

ואכן כבר תמה החת"ס בהגהותיו לש"ע (או"ח סי' נט) מדוע ממתנים לחזן ב'את שם האל'. וכותב שיתכן כי הסיבה היא לאור מה שכותב הטור (או"ח סי' סא) שיש להזהר להפריד בין הדבקים ב'וממליכים את', כדי שלא יישמע 'וממליכים מת', חלילה, ומקורו מדברי רבינו יונה בספר היראה כמו שציינו המפרשים שם. לפיכך, מפרש החת"ס, נהגו להפסיק ולהמתין לש"ץ בין 'וממליכין' ל'את' הגם שמדובר ברצף אחד.

עוד דוגמאות לשיבושים

בברכות ק"ש ישנם עוד כמה קטעים כאלו, שכולם לוקים בבעייתיות זו. הסיום 'עונים באימה ואומרים ביראה' וההמתנה ל'קדוש', וכן 'משבחים ואומרים' בהמתנה ל'ברוך' שאחריו. בעוד שאלבא דאמת מדובר ברצף אחד: ואומרים ביראה קדוש קדוש, משבחים ואומרים ברוך כבוד ה' ממקומו.

וכהאי גוונא, בנוסח הקדושה שבחזרת הש"ץ. במקורו נתקן פיוט הקדושה לאמירת החזן בלבד, והקהל היה עונה רק את פסוקי הקדושה. כשהחזן סיים 'וקרא זה אל זה ואמר' – השלים

הקהל מיד 'קדוש קדוש קדוש', וכך היה רצף בין המשפטים²⁶. אבל כשהתחיל הקהל לומר את חלקו של החזן, נמצא שאומרים 'וקרא זה אל זה ואמר', ועוצרים. ושוב אומר החזן את כל הקטע, ורק אז אומר הקהל 'קדוש'.

בסוף ברכות קריאת שמע, בקטע שלפני תפילת העמידה, נוצר שיבוש גמור מחמת מנהג זה. למשל בקטע "מִשֶּׁה וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל לָךְ עָנוּ שִׁירָה בְּשִׁמְחָה רַבָּה, וְאָמְרוּ כָלָם – מִי כָמֹכָה בָּאֱלִים ה'". ברור ש'בשמחה רבה' הוא מקום העצירה, ואחר כך: 'ואמרו כולם מי כמוך'. אבל בסידורים מודפס ההפסק אחר 'ואמרו כולם', וכך מכריזים כל החזנים [וכן החזנים על דעת עצמם שבתוך הקהל]: 'בשמחה רבה ואמרו כולם', והשמחה רבה.

הוא הדין בהמשך: "יַחַד כָּלָם הוֹדוּ וְהִמְלִיכוּ, וְאָמְרוּ: ה' יִמְלֹךְ לְעוֹלָם וָעֶד", ההפסק נמצא אחר מילת 'והמליכו', או שיתכן שאין לפסק כלל בין 'והמליכו ואמרו' אלא לקרוא ברצף אחד: 'הודו והמליכו ואמרו ה' ימלוך לעולם ועד'. בין כך ובין כך, אין מקום לעצור אחר 'ואמרו', ולפיכך יש להתמיה על אותם סידורים שכתוב בהם 'וְאָמְרוּ' בקמצות המ"ם, כאילו זה מקום הפסק.

בתפילת ערבית בולט מקום זה בזרותו עוד יותר. הפיסוק הנכון הוא: "מְלָכֹתָךְ רָאוּ בְּנֵיךְ, בּוֹקֵעִים לְפָנֵי מִשֶּׁה, זֶה אֱלֹהֵינוּ, וְאָמְרוּ ה' יִמְלֹךְ לְעוֹלָם וָעֶד". ברור ש'ענו' שייך לפניו, ו'ואמרו' שייך לאחריו, והקריאה היא כמו שפיסקנו: זה אלי ענו – ואמרו ה' ימלוך. ואילו הציבור עונה ואומר: "זה אלי ענו ואמרו", ועוצר שם, והרי זה ממש שינוי משמעות²⁷.

כמה משיבושים אלו נוצרו בשל המדפיסים שהדפיסו את הפסוק הנאמר ע"י הקהל ביחד

26. וכן היה המנהג המקורי בקדושת יוצר, כל פיוט הקדושה המשולב בתוכה נאמר על ידי הש"ץ, והקהל היה מצטרף רק בפסוקים קדוש וברוך. עיין בטור או"ח סי' נט המביא בשם הרא"ש בתשובה שהם נוהגים לקרוא עם הש"ץ את הברכה 'בנחת' (= בלחש), כי אם יסמכו עליו לצאת, אפשר שבאמצע ירהר במשהו אחר ונמצא מפסיק את הברכה, משא"כ אם אומר הוא בעצמו, יעויין שם. הרי אומר, שהמנהג המקורי היה ששומעים מהש"ץ, אלא שבימות הרא"ש או קודם לכן התחילו לומר בלחש כשהש"ץ אומר בקול, ולבסוף נשתקעה לגמרי אמירת הש"ץ, כמו בימינו.

27. עצם ההפסקה וההמתנה לחזן במקומות אלו תמוהה: מה ראו על ככה? התשובה על כך נמצאת בטור (סי' מט) המביא את חידושו של אביו הרא"ש בענין פסוקי התורה הנאמרים בתפילה. היתה כאן בעיה של 'דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה'. והרא"ש חידש שהבעיה היא רק להוציא אחרים ידי חובתם באמירת הפסוקים האלו. אבל כל אדם רשאי לעצמו לומר פסוקים אלו גם שלא מתוך ספר תורה. לפיכך נהגו שאת הפסוקים האלו אמר כל הקהל ולא שמע מן הש"ץ [והיה זה בזמנים שאת שאר התפילה לא אמרו, כי לא היו סידורים לכל אחד והקהל לא ידע את התפילה על פה, אלא שמעו אותה מן הש"ץ]. וזה לשון הטור שם: "ואדוני אבי הרא"ש ז"ל היה אומר דלא אמרינן דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה אלא להוציא אחרים ידי חובתן, אבל כל אחד לעצמו שרי. לכן נוהגים באשכנז כשמגיע ש"ץ לפסוקים שבתפלה, כגון מי כמוכה באלים ה', ה' ימלוך לעולם ועד, שהוא והקהל אומר אותו כל אחד ואחד בפני עצמו".

זהו אפוא מקור המנהג. כשהש"ץ היה מגיע לפסוקים 'מי כמוכה' ו'ה' ימלוך' שלפני שמונה עשרה, היה כל הקהל מצטרף עמו והיה אומר אותם בקול. וכך אכן כותב החת"ס (בהגהותיו לש"ע סי' נט) שמכאן המנהג להמתין לחזן בפסוקים אלו ולומר אותם כל הציבור ביחד. [המנהג הזה הוא מנהג אשכנזי, כמו שמציין הטור, ובארצות המזרח לא הכירו אותו. ואכן עד כיום בסידורי עדות מזרח אין את כל ההפסקות האלו].

נמצא אם כן שכיום אין מקום למנהג זה, כי ממילא כל אחד ואחד מתפלל את כל התפילה, ואין עניין שיאמרו כולם פסוק זה ביחד. [ובכל מקרה, גם אם עוצרים – ראוי לעצור במקומות שלא יבטלו את הכוונה דהיינו ב'בשמחה רבה' וכדומה, כמו שכתבנו].

(”מי כמוכה” או ”ה’ ימלוך” וכדומה) באותיות מודגשות, וכך נוצרה המחשבה המוטעית שהקטע הקודם עומד בפני עצמו.

ולבסוף נציין עוד כמה מקומות שיש הנוהגים לעצור בהם ולהמתין לשליח הציבור: במילים ’קוממיות לארצנו’ שבברכת אהבה; במילים ’אחד מהם לא נותר’ שב’עזרת אבותינו’; וכן בכמה מקומות בתפילת הודו: 1. וה’ שמים עשה; 2. כי קדוש ה’ אלהינו; 3. ה’ הושיעה המלך יעננו ביום קראנו; 4. כאשר יחלנו לך.

המנהגים האלו לא נפוצו עד כדי כך שיכו גם שורש בסידור התפילה, אבל יש מקומות שנוהגים כך בתפילתם. לא הצלחתי להבין לעת עתה מה שורש המנהג הזה וכיצד נוצר.

מוריד הגשם

פולמוס גדול התנהל בדור האחרון אודות ניקוד המילים ’הגשם’ ו’הטל’ בברכת גבורות. יש אומרים שצריך לנקד ’הַגֶּשֶׁם’ ו’הַטֶּל’ בקמץ הגימ’ל והטי”ת, משום שהמקום דנן הוא מקום הַפֶּסֶק, ו’מכלכל חיים’ הוא התחלת קטע חדש. כידוע, יש מילים שמקום הפסק גורם להם להינקד בקמץ במקום סגול. כמו מילת גֶּשֶׁם הנקודה בקמץ במקום הפסק, דוגמת ’וְלֹא יַעֲצָרְכָּה הַגֶּשֶׁם’ (מ”א יח, מד), שהוא סוף פסוק. וכן ’וַתַּעַל שְׁכֶבֶת הַטֶּל’ (שמות טז, יד) שיש שם אתנחתא. וכן בתפילות הימים הנוראים נוהגים החזנים לשורר את ’מכלכל חיים’ בניגון מיוחד, ומכאן ש’מכלכל חיים’ הוא תחילת קטע והניגון מתחיל שם.

מאידך גיסא היו שטענו שאין כאן מקום הפסק כלל, ויש לומר ברצף אחד: ”אַתָּה גִּבּוֹר לְעוֹלָם ה’, מְחִיָּה מֵתִים אַתָּה רַב לְהוֹשִׁיעַ, מוֹרִיד הַטֶּל, מַפְלִיל חַיִּים בְּחֶסֶד”. לדעתם, העובדה ש’מוריד הטל’ ו’מוריד הגשם’ רשומים באותיות בגודל שונה ובשורה בפני עצמה, היא רק בגלל שיש שתי אופציות, לקיץ ולחורף, ולכן נדפסו בשורה בפני עצמה. כמו שעושים למשל ב’יעלה ויבוא’ ובעוד מקומות שיש בהם נוסח מתחלף בזמנים שונים. לפי סברא זו יש לומר ’הַגֶּשֶׁם’ בסגול ו’הַטֶּל’ בפתח, כי אין כאן מקום הפסק כלל.

ועל הכל

בברכת המזון אנו מסיימים את ברכת ’נודה לך’ במילים ’בכל עת ובכל שעה’, ומתחילים – לכאורה – קטע חדש: ’ועל הכל ה’ אלהינו אנחנו מודים לך’, שהוא למעשה המשך ישיר של ’נודה לך’, וכל הברכה נקראת ’ברכת הארץ’ (ברכות מח ע”ב). ואכן, בנוסחאות שונות של ברכת המזון לא אומרים ’ועל הכל’ אלא ’על הכל’. כך למשל בסדר רב עמרם גאון בנוסח ברכת המזון שמברכים בבית האבל. וכן במאירי לברכות לד ע”ב ובפירוש תלמידי רבינו יונה על הרי”ף (ברכות כד ע”א מדפי הרי”ף). דומה לזה נוסח ברכת המזון של הרמב”ם, הגורס: ’על כולם ה’ אלהינו אנו מודים לך’.

יעויין למשל כיצד מתאר הטור (או”ח סי’ קפז) את הסיבה לאמירת ’ועל הכל’: ”רבי אבא אומר (ברכות מט ע”א) צריך שיזכיר בה הודאה תחילה וסוף, וזהו שאומרים בה ועל הכל אנו מודים לך”. כלומר, מכיון שבברכת הארץ – דהיינו ברכת ’נודה לך’ – צריך להזכיר הודאה תחילה וסוף, זהו שאומרים בה ’ועל הכל’ קודם חתימתה.

הסיבה ש’ועל הכל’ הפך לקטע נפרד היא, כמובן, בגלל התוספת של ’על הניסים’ שאומרים בחנוכה ובפורים, תוספת המשתלבת בעניין הברכה שהיא הודאה על הארץ. כלומר: ”נודה לך ה’ אלהינו על שהנחלת לאבותינו... ו[כן] על הניסים ועל הפורקן... על הכל ה’ אלהינו אנחנו מודים

לך ומברכים אותך". הכל חוזר אל 'נודה לך' שבתחילת הברכה ונמשך אל 'על הכל' אנו מודים לך' שלקראת חתימתה. אבל מכיון ש'על הניסים' הוא קטע שאינו נאמר כל יום, והוא מכיל שתי נוסחאות, לחנוכה ולפורים, לפיכך הודפס 'על הניסים' בגופן שונה, ובכך נקטע 'ועל הכל' שהוא בעצם חתימת 'נודה לך' ונתפס בעיני המברך כברכה בפני עצמה.

מבנה דומה אנו יכולים לראות בברכת 'על התורה ועל העבודה' שברכות ההפטר, כגון ביום השבת: "על התורה ועל העבודה ועל הנביאים ועל יום השבת הזה, שנתת לנו ה' אלהינו לקדשה ולמנוחה לכבוד ולתפארת, על הכל ה' אלהינו אנחנו מודים לך ומברכים אותך, יתברך שמך בפי כל חי תמיד לעולם ועד", בדיוק אותן מילים, וכאן מרגישים שזה המשך אחד. שכן כאן אין 'על הניסים' שיפסיק.

ברכת 'ובנה ירושלים'

ברכה זו היא בעצם חתימתה של ברכת 'רחם נא' והמשכה הישיר. בסידורים היא הופרדה בקטע נפרד ובאותיות גדולות, בגלל אותה סיבה שהופרדה 'על הכל' מ'נודה לך'. כאן הגורם המפריד הוא 'רצה' ו'יעלה ויבוא' הנאמרים כהוספה לברכת רחם בשבתות וימים טובים. ואכן הברכה השלישית של ברכת המזון (היא 'רחם') נקראת בגמרא (ברכות מח ע"ב) 'ובנה ירושלים'.

לדוגמה נביא נוסח ברכה זו בברכת המזון שסידר הרמב"ם ב'סדר תפילות' שלו:

רחם ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו ומלכות דוד משיחך תחזיר למקומה בימינו, ובנה ירושלים בקרוב כאשר דברת ברוך אתה ה' בונה ברחמי את ירושלים.

נוסח קצר זה מראה לנו להדיא שמדובר בברכה אחת.

גם מנוסח ברכת 'על המחיה' שאנו אומרים, שיש בה קיצור של 'רחם', אפשר להיווכח בזה: אנו אומרים שם ברצף אחד: "רחם נא ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל מזבחתך ועל היכלך, ובנה ירושלים עיר הקדש במהרה בימינו והעלנו לתוכה ושמחנו בביניה".

הוספת 'רצה' והחליצנו' בנוסחנו כיום בנויה כך שהחתימה 'ובנה ירושלים' היא כצורתה ביום חול, אלא שמוסיפים 'רצה' והחליצנו', כמו שנפסק בברייתא (ברכות מח ע"ב): "ובשבת מתחיל בנחמה ומסיים בנחמה ואומר קדושת היום באמצע". לפיכך נראה לנו ש'ובנה ירושלים' היא דבר העומד בפני עצמו, אך באמת יש נוסחים אחרים שבהם רואים להדיא כיצד הכל עניין אחד, כמו למשל נוסח הרי"ף (ברכות לה ע"ב מדפי הרי"ף): 'מתחיל בנחמה: שאומר "נחמנו ה' אלהינו בבנין עירך". ומסיים בנחמה, שאומר "והעלנו לתוכה ונחמנו בה כי אתה הוא בעל הנחמות ברוך אתה ה' המנחם עמו ישראל בבנין ירושלם". ואין אומרים 'ובנה ירושלים' במקרה זה.

ותחזינה עינינו

בעיה דומה של אילוצי הדפסה קיימת ב'ותחזינה עינינו' שהיא בעצם חתימתה של ברכת 'רצה', אלא שהצורך להדפיס את 'יעלה ויבוא' גרם להפיכתו לקטע נפרד, על פי רוב בגופן שונה ובאותיות גדולות הרבה יותר מ'רצה', דבר היוצר הרגשה שמדובר כאן בענין בפני עצמו, ואין זה נכון.

ובר מן דין, תינח בשחרית ומנחה שיש בהם 'יעלה ויבוא', אבל במוספין של שבתות וימים טובים — מדוע להעמיד את 'ותחזינה' כדבר בפני עצמו?

ועל כולם

אותה בעיה קיימת בברכת 'מודים'. מתחילתה ועד סוף 'וכל החיים יודוך סלה' מדובר בברכה אחת, והיא בנויה כדרך הברכות שעניינן מודגש בתחילת הברכה ובסופה: מודים אנחנו לך – ועל כולם יתברך שמך – וכל החיים יודוך סלה". אלא שהדפסת 'מודים דרבנן', ומיקומה של 'על הניסים' לפני 'ועל כולם' כדי לספחה ל'מודים אנחנו לך', גרמו שברכה זו הפכה לשלושה קטעים נפרדים: מודים, ועל כולם, וכל החיים²⁸ [המדפיסים רגילים, משום מה, להדפיס את 'ועל כולם' בגופן גדול ובאותיות מודגשות]. עניין זה של 'ועל כולם' הוא ממש כמו 'ועל הכל' שבברכת המזון שעמדנו עליו לעיל. ומעניין מאוד שמספר 'אור זרוע' (ח"א, הלכות סעודה, קצט) עולה שהוא הכיר נוסח ששילב 'וכל החיים יודוך סלה' בתוך 'ועל הכל' שבברכת המזון!

ובאמת, בדורנו שמלאכת ההדפסה קלה מאוד ומשופעת באמצעים ויזואליים נהדרים, היה ראוי שיתנו המדפיסים את דעתם לבעיות כגון אלו ויראו להדפיס את הברכות באופן שהקשר שביניהם יהיה ברור, והתוספות לא יקטעו את הברכה.

ברכות קריאת שמע

מקום מיוחד קובעות לעצמן ברכות קריאת שמע, אותן 'שתים לפניה ואחת לאחריה' (ברכות יא ע"א). הצורה בה הן מודפסות בסידורים היום מקשה על המתפלל לתפוס את מבנה הברכות, עד שהמלמדים מסכת ברכות לתינוקות של בית רבן צריכים להתאמץ ולהסביר להם דבר שהיה צריך להיות להם פשוט כביעתא בכותחא. הבה נשטח לפני הקורא את מבנה הברכות:

הברכה הראשונה היא הודאה ושבח על האור שה' מעניק לנו מידי יום ביומו. היא פותחת ב'יוצר אור' ומסיימת ב'יוצר המאורות', מקבילה לה בתפילת ערבית היא ברכת 'המעריב ערבים' על חילופי הזמנים ורדת הלילה, שגם היא באותו מבנה – פותחת במעריב ערבים ומסיימת במעריב ערבים. למעשה ברכת 'יוצר אור' היתה צריכה להיות באותו אורך של 'מעריב ערבים', אלא שהיא נתארכה מאוד בגלל שתי סיבות: האחת – הוכנסו לתוכה פיוטים, דהיינו 'המאיר לארץ'²⁹. ועוד והוא העיקר – שולבה בתוכה הקדושה. שהיא בעצם דבר העומד בפני עצמו ואין לה קשר רעיוני עם הברכה על המאורות. ועיין בתוספות למסכת חגיגה (יג ע"ב ד"ה מזיעתן) המבארים שאנשי כנה"ג תיקנו לומר קדושה בתוך ברכת יוצר, משום שמלאכים האומרים שירה נבראים ומתחדשים כל יום, כדרך שהבורא יתברך מחדש בכל יום מעשה בראשית (וכן הוא בטור או"ח סי' נט).

המבנה שעומד לפנינו כיום הוא הקדושה, העטופה משני צדדיה, לפניה ואחריה, בברכת המאורות. נוסח הפיוט מקשר אותה בשני מקומות המעבר לברכת המאורות, באמצעות מעבר מעניין האור לעניין השבח שנושאים לפניו המלאכים. מדהים לפעמים כיצד אנו חוזרים על המילים יום יום, ולא שמים לב לכך.

הפיוט 'אל ברוך גדול דעה' הוא המקשר את הברכה לקדושה לפניה. הוא פותח בברכה לה' אשר 'הכין ופעל זהרי חמה' ו'מאורות נתן סביבות עוזו', וממשיך ב'פינות צבאיו קדושים רוממי שדי תמיד מספרים כבוד אל וקדושתו', דהיינו: צבאיו הקדושים מספרים את כבודו וקדושתו³⁰. לאחר מכן בא קטע החזור על עיקר הברכה: "תְּתַפְּרֶנָּה ה' אֱלֹהֵינוּ [בשמים ממעל ועל הארץ מתחת]

28. ובאמת בסידורי עדות מזרח, שמנהגם לומר 'וכתוב' לאחר המשפט 'וכל החיים יודוך סלה' [שהוא עיקר החתימה, והשאר הן תוספות], מוצמד 'וכל החיים' אל 'ועל כולם'.

29. ובשבת הוסיפו לפניו את 'הכל יודוך', ובסידור רע"ג עדיין אינו.

30. רומז ל'קדוש קדוש מלוא כל הארץ כבודו'.

על [כל] שֶׁבַח מַעֲשֵׂי יְדִיד, וְעַל מְאֹרֵי אֹר שִׁצְרָתָהּ, [המה] יִפְאָרוּךְ סְלָה". קטע זה, אינו נמצא בסידורי רע"ג ורס"ג, וכנראה נוסף כדי להדק יותר את הקטע הזה לקטע 'תתברך לנצח' שהוא הקדמה לקדושה.

בשבת, התפקיד של קישור ברכת המאורות לקדושה מתבצע על ידי הפיוט 'אל אדון', הבא כתחליף לפיוט 'אל ברוך גדול דעה'. הפיוט מברך את ה' שהוא מתגאה על חיות הקודש ונהדר בכבוד על המרבה, עובר לענין המאורות הטובים שברא אלהינו, ומסיים ב'שבח נותנים לו כל צבא מרום תפארת וגדולה, שרפים וחיות ואופני הקודש'. אלא שלאחר מכן שולב קטע מיוחד המדבר בשבח השבת: 'לאל אשר שבת מכל המעשים' ובסופו בא הסיום המקשר: "תתברך... על כל מעשה ידיך ועל מאורי אור שיצרת" כדי ליצור חזרה את הקשר עם 'תתברך לנצח'.

מ'תתברך לנצח' אנו עוברים לקדושה עצמה, וכשהיא מסתיימת בא הקטע 'לאל ברוך נעימות יתנו' המקשר בחזרה בין הקדושה לברכת המאורות – בסדר הפוך: 'לאל ברוך נעימות יתנו' מוסב על המלאכים הנותנים נעימות לה' [בשפה ברורה ובנעימה] שהוא פועל גבורות וכו' ו"מְחַדֵּשׁ בְּטוֹבוֹ בְּכָל יוֹם תְּמִיד מַעֲשֵׂה בְּרָאשִׁית, כְּאֶמֶר: לְעֵשֶׂה אוֹרִים גְּדִלִים". יושם לב שזה כמעט אותו המשפט שבו פתחה ברכת יוצר 'ובטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית'. המשפט הזה נכתב שוב כדי לחזור לאותו עניין שהברכה פתחה בו והופסק באמצע על ידי ענין הקדושה.

מעניין במיוחד הוא הנוסח בסידור רס"ג, המסדר את נוסח תפילת השחר ליחיד לחד, ולציבור לחד. רס"ג נקט להלכה שאת קדושת יוצר אין היחיד אומר כלל [ענין בטור או"ח סי' נט ובבית יוסף שם (ג)], לפיכך הוא נותן ליחיד נוסח של ברכה לאל הקדושה והקישורים שלפניה ולאחריה, הנוסח מדהים בקיצורו: "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום ובורא את הכל, המאיר לארץ ולדרין עליה ברחמים רבים, וטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית, ברוך אתה ה' יוצר המאורות".

נוסח זה של תפילת היחיד אצל רס"ג – מראה לנו את מהותה של ברכת יוצר, שעיקרה בעצם הוא פתיחתה, וחתירתה – יוצר המאורות.

ואחת לאחריה

הברכה שאחרי קריאת שמע פותחת במילים 'אמת ויציב' וחותמת ב'גאל ישראל'. כבר כאן יצרו המדפיסים שיבוש בכך שעקרו את 'אמת' מן הברכה, מחמת ההלכה שצריך לחבר את ה' אלוקיכם' ל'אמת'. ואכן, צריך לחבר, אבל הרעיון היה לומר ברצף אחד 'ה' אלוקיכם אמת ויציב', כדי שהמילה 'אמת' תשמש לפניה ולאחריה. ולא שתיקטע המילה 'אמת' ותופרד מברכת 'אמת ויציב', שהרי כך מכונה הברכה במשנה (ברכות יג ע"א): 'אמת ויציב'. ואמנם נפסק להלכה שיותר חמורה ההפסקה בין המילים 'אלוקיכם אמת' מאשר בין המילים 'אמת ויציב' (שו"ע או"ח סי' ס"ו סעיפים ה-ו), אבל ברור שהפסקה בין המילים 'אמת ויציב' כמוה כהפסקה באמצע הפרק, כמו אם נפסיק, למשל, בין המילים 'ויציב ונכון'.

למעשה, היחיד אכן צריך להתפלל כך ולא להפסיק בין אלוקיכם לאמת ולא בין אמת לויציב. הבעיה היא כשמתפללים בציבור, שאז יש עניין לשמוע מפי הש"ץ את התיבות 'ה' אלוקיכם אמת' כדי להשלים מניין רמ"ח תיבות (שו"ע או"ח סא, ג). לפיכך ממתין הציבור לשמוע את סיומו של הש"ץ, וזו בעיה גדולה. מסתבר שההלכה הפסוקה בשולחן ערוך נאמרה לפי המנהג שמתקיים עד היום בעדות המזרח, שם אומר הש"ץ בקול והציבור אומר עמו בלחש מילה במילה, וכשהוא מגיע אצל ה' אלהיכם אמת' נמצא כל הקהל עמו ואינו צריך להמתין. אבל במקהלות

האשכנזים אין מנהג מבורך זה נהוג, והציבור אומר כל אחד לעצמו, וכשמסיים הקהל הוא ממתיך לש"ץ שיאמר ה' אלהיכם אמת. ומכיון שמקום זה הפך ל'תחנת המתנה', פעמים רבות שאף הש"ץ ממתיך שם עד שיהיו עשרה עמו, כדי לוודא שיש עשרה מתפללים לתפילת העמידה (ובמקומות רבים הש"ץ נוהג לטייל שם בין המתפללים ולהציץ בסידוריהם, לראות היכן הם עומדים). דבר זה גורם שלפעמים ממתינים זמן רב בין 'אמת' ל'ויציב', וזו בעיה גדולה, שהרי משנה מפורשת היא (ברכות ב, ב): "בין ויאמר לאמת ויציב לא יפסיק".

על כל פנים, ברכת 'אמת ויציב' היא ברכה אחת. מדוע היא מחולקת לשלושה קטעים: 'אמת ויציב', 'על הראשונים', ו'עזרת אבותינו'?

ובכן, המעיין בסידורים בנוסח עדות מזרח יראה שקיימת שם רק החלוקה ב'עזרת'³¹, אבל הקטע 'על הראשונים' אינו עומד כלל כקטע בפני עצמו. מהיכן נולדה החלוקה הזאת שבסידורי נוסח אשכנז וספרד?

מסתבר שהסיבה נעוצה במבנה של 'אמת ויציב'. הנוסח שבסידורים שלנו מכיל תוספת, כנראה קדומה מאוד. ותוספת זו גורמת שאיננו תופסים את המבנה של 'אמת ויציב' יחד עם 'על הראשונים'. אך התמונה תתבהר אם נראה את הנוסח של 'אמת ויציב' בלי התוספת הזו, נוסח שנמצא במחזור רומניא לתפילת שבת. נוסח זה אף היה נהוג באשכנז וצרפת, בימים שהיו מוסיפים בהם פיוטי 'זולת' שנהוג לשבצם בתוך ברכת 'אמת ויציב'³²:

אֱמֶת וַיִּצִיב וְנִכּוֹן וְקָיָם וַיֵּשֶׁר וַנֶּאֱמָן וְאֶהוֹב וְחָבִיב וְנִחְמַד וְנִנְעִים וְנִוְרָא וְנִדְיָר וְנִמְתָּק וְנִמְקָב
וְטוֹב וְיִפָּה הַדָּבָר הַזֶּה עָלֵינוּ עַל אֲבוֹתֵינוּ עַל בְּנֵינוּ עַל דּוֹרוֹתֵינוּ עַל כָּל דּוֹרוֹת זָרַע יִשְׂרָאֵל
עֲבָדֶיךָ, עַל הָרָאשׁוֹנִים וְעַל הָאַחֲרוֹנִים לְעוֹלָם וָעֶד, חֵק וְלֹא יַעֲבֹר.

כעת אפשר להבחין שהכל – כולל המשפט 'על הראשונים' מוסב על 'הדבר הזה', שהוא אמת ויציב ונכון ומקובל וטוב ויפה עלינו, על אבותינו, על בנינו ודורותינו וכל דורות זרע ישראל, על הראשונים ועל האחרונים. על כולם הוא מקובל.

אך כאמור, בתוך הקטע הזה שולבו תוספות, שהם כאמור קדומות מאוד (ואף במחזור רומניא עצמו הן נמצאות בנוסח ליום חול, ורק בשבתות וי"ט היו אומרים את הנוסח הקצר). ותוספות אלו גורמות שקשה לנו להבחין בקשר שבין הקטעים, ומסתבר שזה גרם ש'על הראשונים' הועמד בתור קטע בפני עצמו, בעוד שלהיפך: המשפט 'על הראשונים' הוא בשר מבשרו של 'אמת ויציב', וההפסק – אם רוצים – היה צריך לבוא במשפט 'אמת שאתה הוא ה' אלהינו', שיש יותר מקום להפסיק בו.

כעת נראה את התפילה עם התוספות, כשהן מצויינות בסוגריים:

אֱמֶת וַיִּצִיב וְנִכּוֹן וְקָיָם וַיֵּשֶׁר וַנֶּאֱמָן וְאֶהוֹב וְחָבִיב וְנִחְמַד וְנִנְעִים וְנִוְרָא וְנִדְיָר וְנִמְתָּק וְנִמְקָב
וְטוֹב וְיִפָּה הַדָּבָר הַזֶּה עָלֵינוּ [לְעוֹלָם וָעֶד. אֱמֶת, אֱלֹהֵי עוֹלָם מְלִכֵנוּ, צוּר יַעֲקֹב מִגֵּן
יִשְׂרָאֵל, לְדֹר וָדֹר הוּא קָיָם, וְשִׁמּוֹ קָיָם, וְכִסְאוֹ נָכוֹן, וּמַלְכוּתוֹ וְאַמוּנָתוֹ לְעֶד קַיָּמָה, וְדִבְרֵי
חַיִּים וְקַיָּמִים. נֶאֱמָנִים וְנִחְמָדִים לְעֶד וְלְעוֹלָמֵי עוֹלָמִים]. עַל אֲבוֹתֵינוּ [וְעָלֵינוּ] עַל בְּנֵינוּ וְעַל

31. והיא אף נרמזת בזה"ק פרשת ויקהל, חלק ב, דף ריו. ומכאן, אגב, פירכא לסברה שהעלה הרב יצחק סג"ל (פעמי יעקב קובץ לב, אדר-ניסן תשנ"ה, עמוד אחרון) שהסיבה להפסק ב'עזרת' היא פיוטי הזולת שנהגו באשכנז. שהרי אנו מוצאים הפסק זה גם אצל עדות המזרח, ושם לא היתה נהוגה אמירת פיוטי 'זולת'.

32. ראה בסידור 'עבודת ישראל' (בער), עמ' 216.

דורותינו. ועל כל דורות זרע ישראל עבדיך. על הראשונים ועל האחרונים [דבר טוב וקיים] לעולם ועד [אמת ואמונה] חק ולא יעבר³³.

יושם לב לדבר מעניין: מכיון שהוכנס הקטע 'אמת אלוהי עולם מלכנו', הוצרכו לכפול את המילים 'לעולם ועד' לפניו, כדי שהמילים 'לעולם ועד' לא יהיו רחוקות מדי מהקשרן המקורי. וכן הוצרכו להוסיף את המילה 'ועלינו' אחריו. כי המילים 'על אבותינו, על בנינו ועל דורותינו' התנתקו מהמשפט הראשון בגלל התוספת, ועמדו כמשפט בפני עצמו, לפיכך הוצרכו לחזור ולהכליל את 'ועלינו' בתוכם.

ויש להדגיש שכאשר אנו נוקטים בביטוי 'תוספת', אין הכוונה שהיא מאוחרת יותר לברכת 'אמת ויציב', אלא שהוא כנראה נוסח אחר של הברכה ששולב בתוך הנוסח שלפנינו. וידוע שבהרבה מקומות בנוסח התפילה היו שני נוסחים, וקבעו חז"ל שלא לבכר האחד על חברו אלא לומר שניהם. דוגמת ברכת 'אתה חונן' שבמוצאי שבת ויו"ט מוסיפים בתוך הברכה הקבועה את 'אתה חוננתנו', ובאמת עיקרה נתקן לא כתוספת אלא כתחליף. דהיינו שהברכה תפתח ב'אתה חוננתנו' במקום 'אתה חונן', אך נקבע שהתחליף לא ידחה את הנוסח הרגיל אלא ישובץ בתוכו. ויש הרבה דוגמאות לענין זה, ואכמ"ל.

הווי אומר, שני נוסחים יש כאן ששולבו זה לתוך זה, אך ההבחנה ביניהם תועיל לנו להבין ולתפוס את צורתה ומהותה של ברכת 'אמת ויציב'.

לסיכום:

סקרנו במאמר זה מקומות שונים שהמכנה המשותף שלהם הוא שאלת הפיסוק, שהיא שאלה נכבדת עד מאוד, שאלה המשליכה על הבנת כל המשפט, כפי שהודגם שוב ושוב.

בתחילה עסקנו במקומות ששאלת הפיסוק שלהם היא ספק ממש שקשה להכריעו, שכן ניתן לפרש את המשפט בשני אופנים שונים, בהתאם לפיסוק השונה. לאחר מכן הבאנו דוגמאות של פיסוק מוטעה שהשתרשו בתפילה, מחמת סיבות שונות, כגון מקצב, חילופי 'חזן-קהל' שהתפרשו לא נכון, ועוד. ולבסוף הראינו מקומות פיסוק 'מלאכותיים' שנוצרו על ידי מדפיסים בגלל אילוצים שונים.

מן הראוי שמדפיסי הסידורים יתנו ליבם למקומות אלו והדומים להם, ויראו כיצד לתקן את המקומות המשובשים, ובמיוחד – כיצד מתמודדים עם המקומות המסופקים.

33. ויש לציין שבסידור התפילה של רס"ג, הנוסח הוא "ועל כל דורות זרע עמך ישראל עבדיך, הראשונים והאחרונים, דבר קיים לעולם ועד חק ולא יעבור", גם נוסח זה מדגיש את הקשר וההמשכיות של 'על הראשונים'.